

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

SOUVISLOSTI ČESKÉ A VÝCHODONĚMECKÉ
LITERATURY 60. LET 20. STOLETÍ

diplomová práce

Jarmila Švecová, ČJ-NJ/SŠ

Vedoucí práce: doc. PaedDr. Michal Bauer, Ph.D.

České Budějovice 2009

Anotace

Diplomová práce bude komparovat situaci v české a východoněmecké literatuře 60. let 20. století, a to i za pomoci zmapování kulturních vztahů mezi oběma zeměmi. Východiskem bude srovnání konkrétních děl z hlediska několika vybraných základních témat: totalismus v historii a jeho zpracování v literatuře vybrané dekády (Šotolovo *Tovaryšstvo Ježíšovo* a Müllerův *Philoktet*), individuum a socialismus (Vaculíkova *Sekyra* a Wolfův *Nachdenken über Christa T.*), problém nacismu a téma 2. světové války (Lustigův *Můj známý Vili Feld* a Beckerův *Jakob der Lügner*). Práce se pokusí pojmenovat shody a rozdíly v literatuře dvou zemí s totalitní diktaturou

Annotation

This thesis is supposed to outline a comparison of the situation in Czech and Eastern German literature of the sixties taking the cultural relationship between these two countries into consideration. Its starting point is the comparison of several basic topics: Totalism in history and its processing in the literature of the sixties (Šotola, *Tovaryšstvo Ježíšovo* and Müller's *Philoktet*), The individual and socialism (Vaculík, *Sekyra*; Wolf, *Nachdenken über Christa T.*), The problem of Nazism and World War II. (Lustig, *můj známý Vili Feld*; Becker, *Jakob der Lügner*). This thesis tries to find differences and similarities in the literature of these two countries under totalitarian regimes.

Poděkování

Děkuji doc. PaedDr. Michalu Bauerovi, Ph.D. za odborné vedení diplomové práce, za rady a cenné informace, které mi při zpracování této problematiky poskytl.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na dané téma vypracovala samostatně a použila jen pramenů, které cituji a uvádím v příloženém seznamu literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

V Českých Budějovicích 15. dubna 2008

.....
Jarmila Švecová

Obsah

1	Úvod.....	7
2	Rozdílný vývoj východoněmecké a československé literatury	9
2.1	Literatura v 60. letech	10
2.2	Politický vývoj kultury v NDR.....	13
2.3	Kultura a strana v Československu 1956-1963.....	16
3	Kulturní spolupráce do roku 1963	20
3.1	Podpora východoněmecké kultury před stavbou Berlínské zdi.....	20
3.2	Československá podpora stavby Berlínské zdi.....	22
4	Problémy kulturních vztahů mezi ČSSR a NDR v letech 1963 až 1965.....	25
4.1	Liblická konference	27
4.1.1	Důsledky Liblické konference	30
4.2	Diskuse o kultu osobnosti	32
4.3	Význam 5. plenární schůze ústředního výboru SED	35
4.3.1	Pražská reakce.....	36
4.3.2	Důsledky pro kulturní vztahy	37
5	Problémy v kulturních vztazích v letech 1965-1967	39
5.1	IV. sjezd československých spisovatelů	40
5.1.1	Hodnocení sjezdu spisovatelů ze strany SED.....	41
6	Socialismus a individuum.....	43
6.1	Sekyra	43
6.1.1	Formální postupy	44
6.1.2	Jedinec v pozici moci.....	47
6.1.3	Svoboda jednání.....	48
6.2	Nachdenken über Christa T. (Návraty ke Christě T.).....	51
6.2.1	Formální postupy	52
6.2.2	Konflikt mezi socialistickou společností a jedincem.....	55
6.2.3	Východiska z konfliktu.....	55
6.2.4	Žena jako hlavní hrdina	56
6.2.5	Fašistická minulost	57
7	Totalismus v historii	59
7.1	Tovaryštvo Ježíšovo.....	60
7.1.1	Formální postupy	60

7.1.2	Tematické okruhy	63
7.1.3	Hlavní hrdina	65
7.2	Philoktet	69
7.2.1	Sofoklés versus Müller	69
7.2.2	Müllerovo zpracování	70
7.2.3	Odysseus	71
7.2.4	Neoptolemos	73
7.2.5	Filoktétes	74
8	Židovství	76
8.1	Můj známý Vili Feld	77
8.1.1	Formální postupy	77
8.1.2	Charaktery	79
8.1.3	Práce s motivy	80
8.1.4	Tematické okruhy	81
8.2	Jakob der Lügner (Jakub lhář)	84
8.2.1	Formální postupy	85
8.2.2	Komika v ghettu	86
8.2.3	Hrdinství	87
8.2.4	Dítě a ghetto	90
8.2.5	Naděje a víra	91
9	Závěr	93
10	Seznam použité literatury	97
	Přílohy	102

1 Úvod

Tato diplomová práce vzniká na základě požadavku srovnat tendence literatury dvou států s totalitním režimem ve 20. století. Bude se věnovat tématům literatury v Německé demokratické republice a v Československé republice v 60. letech 20. století. Původní domněnka vycházející z předpokladu, že literatura v zemích se stejnou mocenskou strukturou bude velice podobná, se po prostudování prvních materiálů ukázala do jisté míry jako mylná. Východiskem této práce je tedy tvrzení, že autoři v NDR nebyli v 60. letech tak kritičtí jako autoři čeští, což mělo mimo jiné vliv i na vzájemné vztahy a spolupráci v oblasti kultury.

Vývoj kooperace v kulturní rovině bude podrobněji zmapována v první části práce, a to na základě studie materiálů dokumentujících oficiální styky mezi představiteli jednotlivých komunistických stran. Jedním z pramenů, které budou využity v této práci, bude i dosud do českého jazyka nepřeložená kniha německého autora Wolfganga Schwarze, který podrobně popsal vztahy mezi těmito zeměmi v 60. letech ve všech oblastech. Jako další zdroj materiálů budou využity různé dokumenty získané z knihovny augsburské univerzity.

Na začátku práce se pokusím osvětlit důvod odlišného vývoje literatury v Německé demokratické republice a na území Československa. Autoři ve východním Německu nedosahují v této dekádě takové kritičnosti jako autoři čeští, což je do jisté míry ovlivněno situací po druhé světové válce a vývojem v jednotlivých zemích. Tuto nesourodost můžeme sledovat, pokud zkoumáme stěžejní díla objevující se v tomto období. V NDR se otevřenější kritika socialismu objevuje až po roce 1968, což je do jisté míry ovlivněno i událostmi v Československu.

Hlavní osou práce bude analýza vybraných děl a jejich srovnání. Východoněmecká díla byla shromážděna ke komparaci na základě interpretačních rozborů v pracích německých literárních vědců a zároveň na podkladě vlastní četby. Po prostudování těchto materiálů byla zvolena díla, které můžeme všeobecně považovat za vrcholnou tvorbu tohoto období ve východním Německu, a ta budou podrobněji rozebrána. Vzhledem k tomu, že některé knihy nebyly přeloženy do češtiny, budou v případě citování určité pasáže přeloženy a v příloze se objeví v originální verzi. Novela *Nachdenken über Christa T.* vyšla v českém překladu Jaroslava Stříteckého a bude tedy použita tato translace. Z české literatury budou vyzdvížena díla, v nichž

byly nalezeny určité shodné rysy s tvorbou východoněmeckou, a která patří k důležitým úkazům této epochy.

Cílem této práce je vyvrátit hypotézu, že východoněmecká literatura dosahuje takové literární kvality jako literatura česká. Proto bude brán ohled i na formální postupy, kterých autoři ve svých knihách využívají. Dále bude přihlíženo k výběru témat a jejich zpracování v odrazu dobové problematiky na určitém území.

Zaměřím se na téma kritiky despotismu, které se v českém kulturním kontextu objevuje v knize Jiřího Šotoly *Tovaryšstvo Ježíšovo* a v německém pak v *Philoktetovi* Heinra Müllera. Prozaický román Jiřího Šotoly je zasazen na košumberské panství do období rekatolizace po bitvě na Bílé hoře během 17. století a zabývá se konfliktem jedince a ideologie v totalitním uspořádání Jezuitského řádu. Z podobného konfliktu vychází i drama Heiner Müllera, které se odehrává v antickém Řecku na pozadí Trojské války, a pro něž si autor vybral despotickou nadvládu Odysseovu.

Sekyra Ludvíka Vaculíka a *Nachdenken über Christa T.* Christy Wolf nastiňují téma vyrovnání se s vlastní minulostí a úlohu jedince čelícímu neustálému tlaku společnosti v okamžiku, kdy je vystaven rozporu mezi svým svědomím a vnějšími vlivy. Obě knihy kriticky hodnotí prosazování komunistické strany v 50. letech a snaží se objektivně zhodnotit chování aktéru podílejících se na praktikách režimu.

Dalším tématem, které se vrací v šedesátých letech do literatury, je problém nacismu a druhá světová válka. Zde budou komparovány knihy *Můj známý Vili Feld* Arnošta Lustiga a *Jakob der Lügner* Jurka Beckera. Tyto dvě knihy spojuje snaha hlavního hrdiny přežít ve vyhrocené extrémní situaci, v níž se odkrývají elementární charakterové vlastnosti jednotlivce.

Práce nebude soustředěna pouze na popsání rozdílů v jednotlivých dílech, ale pokusí se nalézt i rysy, které jsou oběma literaturám společné.

2 Rozdílný vývoj východoněmecké a československé literatury

Literatura Německé demokratické literatury je, stejně jako literatury ostatních socialistických zemí, tedy i Československa, ovlivňována vzory ze Sovětského svazu. Součástí socialistického režimu byla důsledná cenzura, která zasáhla i oblast kultury, školství a vědy.

Nejen literatura, ale veškeré společenské, politické a kulturní dění, je řízeno státem, který se stal všeovládajícím a všekontrolujícím funkčním nástrojem. Po vzoru Sovětského svazu byly zakázány desítky časopisů, autorů a knih. Dále byly rozpuštěny redakce, zmizelo velké množství filmů a byl přerušen vědecký styk s nekomunistickým světem. Vše, co bylo jakkoliv ceněno, bylo automaticky nezbytně spojováno se Sovětským svazem. Zestátnění nejen v ekonomické rovině se uskutečnilo prosazením požadavků tehdejšího parlamentárního poslance Komunistické strany Německa a pozdějšího generálního sekretáře ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (SED, od července 1950) Waltra Ulbrichta: „*Vše musí vypadat demokraticky, ale zároveň musíme mít všechno pevně v rukou.*“¹ Od spisovatele, jako občana státu vědomého si svých povinností, je požadováno: „*vystavit se konfliktu a všeobecně aktualizovat otázku, zda se tam, kde není opravdově socialisticky organizována materiální produkce a reprodukce člověka, může podařit socialistická literatura.*“²

Přesto, že ve východním Německu působila celá řada důležitých spisovatelů, umělecká hodnota nedosahuje kvality jejich současníků v ostatních socialistických zemích. Spisovatelé jsou více věrni předloze socialistického realismu a daleko déle trvá, než se od ní začnou odchylovat. Zatímco v ostatních zemích, Polsku nebo Maďarsku v padesátých letech a v Československu v šedesátých, se objevuje nespokojenost s nadvládou Sovětského svazu, která vrcholí roky 1956 a 1968, v Německu k podobným událostem nedochází.

Z jakého důvodu tomu tak je, není jednoduché vysvětlit, ale jistě to má souvislost s politickými a hospodářskými poválečnými událostmi. Etapa mezi léty 1945 a 1949 je důležitou předfází dějin Německé demokratické republiky. Po bezpodmínečné kapitulaci se Německo ocitá v daleko horším stavu než okolní země. Města jsou vybombardována, celá země je obsazena, nejsou potraviny. Ztráty na lidských životech,

¹ Sandler H.-D. (1972), s. 13.

² Emerich W. (2000), s. 549.

bída, hospodářské škody a k tomu ještě příchod vyhnaného obyvatelstva z pohraničí, hlavně žen, starců a dětí velice vážně ohrožují hospodářství této země.

Tato situace do jisté míry zapříčinila jakési opoždění oproti ostatním socialistickým zemím při „budování“ socialistické literatury. Na rozdíl od ostatních zemí měla komunistická strana v Německu jako hlavní poválečný cíl převychovat německé obyvatelstvo v antifašisticko – demokratickém duchu. Zatímco se v Československu a v ostatních zemích prosazuje socialistický realismus, státní představitelé NDR tvrdí, že němečtí občané ještě nejsou připraveni. Walter Ulbricht v červenci 1945 zdůraznil, že se Němci musí nejprve vyrovnat s fašistickým smýšlením. *„Dělnická třída v Německu je nakažená pruským militarismem, imperialismem, rasovou teorií (...) Poté, co byli lidé dvanáct let krmeni fašistickými teoriemi, musí být nejprve pozvednuti jako normální lidé, musí se nejprve naučit normálně myslet.“*³

Podle Ulbrichta celé Německo sešlo z cesty, která vede od feudalismu přes kapitalismus k socialismu. Občané se musí nejprve usměrnit a doplnit mezery ve smýšlení, pak teprve budou připraveni pochopit socialismus. *„Je nezbytné, aby se mladým nejprve něco povědělo o roli pruského militarismu a o nacistických lžích. Pak je musíme začít obeznamenovat s německou literaturou, Heinem, Goethem, Schillerem atd. Nezačínat s Marxem a Engelsem! To by nepochopili. Z jejich hlavy se musí nejprve dostat ven ideologie nacismu...!“*⁴

Pokusíme-li se srovnávat literaturu východoněmeckou s ostatními literaturami socialistického bloku, dojdeme k závěru, že spisovatelé NDR zdaleka nedosahují takových kvalit jako spisovatelé jiných socialistických zemí. O této skutečnosti se zmiňuje i Sandler ve svém díle *Geschichte der schönen Literatur in der DDR*. Srovnává zde tři spisovatelské generace různých oblastí a dochází k závěru, že díla vytvořena na území NDR mají nejnižší kvalitu.

2.1 Literatura v 60. letech

Literatura 60. let v NDR je do značné míry ovlivněna politickou situací. V roce 1961 byla v Berlíně postavena zeď, která je ovlivňujícím fenoménem veškerého dění. Stavba tohoto „ochranného valu“ představuje dovršení postupného prosazování moci.

³ W. Ulbricht, Teiniederschrift über eine Beratung mit kommunistischen und sozialistischen Funktionären im Hotel Ölmühle in Jena, Bd. a. a. O., s. 244.

⁴ W. Ulbricht, Protokoll einer Beratung mit Parteileitern der KPD der Provinz Brandenburg in Berlin (27. 6. 1945), s. 234.

Toho bylo dosaženo po půdní reformě (1945-1949), restriktivních opatření proti středně velkým sedlákům a velkosedlákům (1949-1953), kolektivizaci zemědělství a výstavbě výrobních družstev (1952-1960). Tímto krokem je tedy završena ochrana socialismu a znamená nejenom umožnění vyšší kontroly občanů státem, ale i živnou půdu pro kritický potenciál. V roce 1963 byl zaveden „Neue Ökonomische System der Planung und Leitung“ (nový ekonomický systém plánování a řízení), který měl zefektivnit hospodářskou produktivitu a zvýšit schopnost konkurence. Byl založen na centrálním byrokratickém řízení veškerého hospodářství a decentralizaci rozhodnutí a zodpovědnosti.⁵

Tato situace měla za následek, že do pozadí ustoupilo téma třídního boje a industrialismu a do popředí vyvstaly otázky problémů a rozporů nové socialistické společnosti. Pro literaturu to znamená, že je naráženo na témata, která do té doby byla tabuizovaná. Především v románech se tak spisovatelé vypořádávají s problémy, jako je například útěk z republiky, byrokratické ustrnutí nebo fenoménu odcizení v socialismu. Pátý spisovatelský sjezd se nesl v hesle „Ideologická jasnost a umělecká dovednost“. Přijetí kritiky dogmatických a administrativních chyb vedlo k určitému druhu uklidnění na literární scéně. Ale už v roce 1962 bylo jasné, že se kritika nespokojí s příslibem svobody. Na jedné z německých akademií umění byl uspořádán večer lyriky, na kterém byly přednášeny básně do té doby neznámých autorů jako např. Sarah Kisch, Volkera Brauna, nebo Wolfa Biermanna. Tehdejší sekretář, Stephan Hermlin, odebral autorům slovo a zabránil otevřené diskusi.⁶

XI. plénium ÚV SED v roce 1965 se pokusilo tento vývoj zadržet tím, že se představitelé strany obrátili proti všem modernistickým a liberalistickým tendencím proudů východoněmecké literatury. Východoněmecká literatura tak měla navazovat na program socialistické kultury, jak to bylo ustanoveno na Bitterfeldských konferencích v letech 1959 a 1964. Přesto ale mnozí autoři pokračovali v cestě po hledání „rehabilitace Ich“, jak se zmiňuje Bahr. Znamená to osvobození subjektivity a snahu o zanesení individuality do literatury. V této fázi jde tedy především o osvobození literární formy z pevných pravidel socialistického realismu.

Jak můžeme vidět na dílech jednotlivých autorů, dochází tedy k určitému uvolnění literární formy, která se zaměřuje především na subjektivní pohled. K tomu

⁵ Srov.: Neues Ökonomisches System [online]. 2009 [cit. 2009-04-02]. Dostupný z [www: <http://www.dhm.de/lemo/html/teilung/KontinuitaetUndWandel/WirtschaftlicheEntwicklungenInOstUndWest/neuesOekonomischesSystemBody.html>](http://www.dhm.de/lemo/html/teilung/KontinuitaetUndWandel/WirtschaftlicheEntwicklungenInOstUndWest/neuesOekonomischesSystemBody.html).

⁶ Srov.: Bahr E., (1998), s. 564.

slouží především využití Ich formy. Tematicky se díla opírají o dosud tabuizovaná témata úniků z republiky a snahy vypořádání se jedince se socialistickým uspořádáním, především se svou minulostí. Většina děl ale končí víceméně schematicky, hlavní hrdina dospěje k názoru, že musí své osobní problémy zatlačit do pozadí a snažit se být dobrým občanem nového státu. Chyby se dělají, ale věc je dobrá. Přesto se ale občas již objevují díla, která začínají poměrně tvrdě kritizovat totalitní uspořádání země. Tyto knihy ale nejsou vydávány.

Oproti tomu dochází v Československu k jinému vývoji literární scény. Kritika stávajícího režimu se dostává do popředí daleko dříve, a to již na konci let padesátých. Už v roce 1954 například Jan Trefulka kritizoval verše Pavla Kohouta a následně se k němu přidali i další. V dalším roce pak Nezval obhajoval Apollinairovu tvorbu a Kundera se postavil za moderní umění. Velký zlom nastal po 2. sjezdu československých spisovatelů, na které došlo i ke kritice schematismu. Na počátku 60. let dochází k uvolnění ideového dozoru a dochází tak k průlomům v literární tvorbě. Přesto ale až do roku 1967 není literatura a celkové dění prosto jisté kontroly. „*Antonín Jelínek v Plameni 1960 napsal, že pro mladé prozaičky přestala mít význam otázka, zda jít se socialismem, či proti němu. Mnohem naléhavější jsou pro ně problémy osobní a společenské morálky.*“⁷ V této době se již nevyskytuje budovatelský román a dochází k proměně hlavního hrdiny. V polovině desetiletí se objevuje především „*motiv osobního ztroskotání, deziluze, které se však nyní promítají do obecnějšího obrazu doby a do úvah nad místem člověka v dějinách.*“⁸

Srovnáme-li tedy vývoj v těchto dvou státech, dojdeme k závěru, že východoněmecká literatura pokulhává za československou. Tato situace je nastolena pomalejším vývojem v NDR po roce 1948 způsobeným jednak hospodářskými problémy a jednak problémy s vypořádáním se s fašistickou minulostí. NDR také není poznamenána vykonstruovanými politickými procesy, jak je tomu v ČSSR. Delší setrvávání v předpisech socialistického realismu se pak promítá do kvality literatury tohoto období.

⁷ Holý J. (2004), s. 790.

⁸ Tamtéž, str. 796.

2.2 Politický vývoj kultury v NDR

Pokud opomeneme rok 1968, vyznačují se události v letech 1963 až 1965 největší krizí vztahů mezi východoněmeckou republikou a Československem. Tato krize je výsledkem rozdílného politického vývoje těchto zemí od konce 50. let. Na první Bitterfeldské konferenci, která se uskutečnila 24. 4. 1959, určila SED pevně daná pravidla, jak se bude nadále vyvíjet kultura a umění. Byla požadována především socialistická národní kultura založena na úzké spolupráci dělníků a umělců.

Od začátku roku 1962 rostla nespokojenost s politikou SED. Intelektuálové z řad spisovatelů kritizovali zákaz vydávání Kafky, Marcela Prousta, Roberta Musila, stejně tak i veškeré moderní literatury a prosazování socialistického realismu jako jediného správného uměleckého směru. Vedoucí kulturního oddělení ZK SED, Sigfried Wagner, a vedoucí oddělení kultury u politbyra, Alfred Kurella, se snažili vést rozhovory s umělci a umlčet tak kritiky, což se ale nepodařilo. Před VI. sjezdem SED se uskutečnila porada, které se zúčastnili literární osobnosti jako Anna Seghers, Erwin Strittmatter, Stephan Hermlin nebo Budo Uhse, kteří požadovali větší svobodu při výběru tématu a formy. Walter Ulbricht jejich požadavky odmítl a doporučil, aby zobrazovali ve svých dílech hlavně to pozitivní. *„Spisovatelé by měli do budoucna svou činností tvořivě zobrazovat to nové v NDR a podílet se intenzivně na propagování socialistických úspěchů“*⁹

V lednu roku 1963 se konal VI. sjezd SED, na kterém se měli řešit i kulturní záležitosti. Ty byly předány do rukou komise pro ideologii, v jejímž čele stanul Kurt Hager. Tímto krokem měla být zdůrazněna intenzivnější ideologizace kultury a umění.

19. března 1963 předložila komise pro ideologii SED politbyru k projednání se spisovatelé a umělci teze, které byly schváleny. Ti se měli nadále zaměřit na umělecké ztvárnění problémů lidí současnosti, kteří se podílí na dalekosáhlém budování socialismu. To měla být také určující směrnice pro mladé autory.

„Od sjezdu došlo k mnohým diskusím (...). Ale někteří soudruzi, kteří od května 1962 více či méně otevřeně vystupovali proti stranické politice a politice v umění, se snažili nyní vyhnout vyslovení jasného stanoviska (Hermlin, Seghers) nebo se zahalili mlčením (Hauser). Vysvětlovali, že se jedná o nedorozumění nebo „jemné názorové rozdíly“, zatímco ve skutečnosti šlo o názorové rozdíly principiální, základní otázky

⁹ Herbst A., Stephan G.-R., Winkler J. (1997), s. 397.

*politiky a kulturní politiky strany nevyjímaje. Chybné pojetí Hermlinovo, Hacksovo, Kunertovo, Hauserovo atd. bylo sjezdem jednoznačně zavrhnuto.*¹⁰

Zvláštní stanovisko zaujala ideologická komise k televizní inscenaci Fetzers Flucht a Monolog für einen Taxifahrer natočených podle předlohy Güntra Kunerta. Ve své zprávě uvedla, že postrádá socialistickou stranickost, pravdu a krásu života se všemi jeho konflikty a místo toho našla skeptické distancování, pohrdání prací a bojem pracujícího lidu. To vše mělo být velmi špatně a schematicky ztvárněné, bez kousku lidského tepla.¹¹ Dalším kritizovaným dílem byla například divadelní hra Die Sorgen und die Macht, ve které byl ztvárněn vývoj NDR jako neustálé překonávání chyb. Šéfredaktoru (propuštěnému) časopisu „Sinn und Form“ Petru Huchlovi bylo vyčítáno, že *„V souladu se západoněmeckými velkoburžoazními kruhy požadovali iluzi o sjednocení kapitalismu a socialismu pomocí třetí cesty.*“ Dalším důsledkem politbyra z 19. 3. bylo propuštění Wolfganga Langhoffa intendanta Deutsches Theater.¹²

Tlak ideologické komise a SED na osoby kulturně činné je v této době patrný i z toho, že v roce 1963 vyjádřilo několik spisovatelů solidaritu se stranou a její kulturní politikou a podrobilo se sebekritice. Mezi nimi byli i Stephan Hermlin, Kurt Stern a Harald Hauser. Velmi nebezpečné podle SED bylo snažení se některých spisovatelů o volnější prostor v tvorbě, který odůvodňovali tím, že tvoří podle vzoru liberální sovětské kulturní politiky.

Také v ostatních zemích východního bloku měla kulturní politika podobu daleko méně represivní, než tomu bylo ve východním Německu. Četné kontakty mezi spisovateli a různými organizacemi československých a východoněmeckých umělců byly podle SED velice nebezpečné a mělo jim být, když ne zamezeno, tak alespoň měly být sledovány. Spojení se západními komunisticky smýšlejícími organizacemi bylo také nebezpečné. Je vidno, že se ve všech ostatních zemích režim do jisté míry polevoval, čímž se nechali ovlivnit i východní Němci. Strana nicméně těmto snahám co možná nejpřísněji zabraňovala. Spolupráce s ČSSR se stávala čím dál tím víc nebezpečnější. Československé velvyslanectví píše ve své zprávě z dubna 1963 o kulturně-politické situaci v NDR: *„Kulturní oddělení ÚV SED došlo k závěru, že různě vyčnívajícím zástupcům jednotlivých zemí socialistického tábora a důležitým komunistickým organizacím jako např. Ilja Erenburg, Luis Aragon, Ernst Fischer, Stephan Hermlin*

¹⁰ Anhang zur Protokoll der Sitzung des Politbüros vom 19. 3. 1962. SAPMO-Barch DY 30/J IV 2/871, in: Brüderlich entzweit. S. 74.

¹¹ Tamtéž.

¹² Tamtéž.

*atd., je společné chybné nazírání na otázky kultury, využití některých formalistických směrů socialistického realismu a příklonění se k ideologické koexistenci. Tito umělci pak přenášejí (...) hlavně v zemích socialistického tábora na spisovatele a umělce své myšlenky, především na mladé, u čehož využívají boje proti zbytku kultu osobnosti.*¹³

Otevřená kritika strany v ČSSR byla velmi blízká intelektuálům v NDR, což zapříčinilo stále se zvětšující nespokojenost nejen na kulturním poli. Praze bylo se strany vedoucích organizací NDR vyčítáno, že není dostatečně informovaná o kulturní politice Německa a kontakty mezi organizacemi měly být do budoucna lépe kontrolovány. Východoněmecká republika v tuto dobu zaostává v kultuře nejenom za Československem, ale i za ostatními zeměmi východního bloku, a to i za Ruskem. Je to způsobeno především tím, že u moci je velmi nekompromisní politik Walter Ulbricht, který trvá na dodržování pravidel socialistického realismu a není ochoten ke kompromisu. Ulbricht je také nejostřejší kritik povolování režimu v ČSSR.¹⁴

¹³ AMZV TOO/NDR/1960-1064/kr. 7/č. 109.329.

¹⁴ Srov.: Schwarz W. (2004), s. 76.

2.3 Kultura a strana v Československu 1956-1963

Tomuto tématu se věnoval 25. října 2008 na Liblické konferenci „Kafka a moc“ Oldřich Tůma ve svém referátu Kultura a strana. V roce 1956 vystoupil Chruščov prvně s veřejnou kritikou kultu osobnosti Josifa Vissarionoviče Stalina. Jeho tzv. Tajný projev měl široké důsledky i u nás. Vzhledem k tomu, že se stále častěji ukazovalo, že socialismus v Československé republice má mnoho nedostatků, využil se Chruščovův projev k umlčení jeho stále hlasitěji se ozývajícími kritikům. Nicméně po roce 1956 došlo k zvýšenému tlaku na vědecké pracovníky, konaly se různé sjezdy uměleckých a spisovatelských svazů, které měly za úkol znovuoobnovení socialistického realismu. V této době zřejmě nikoho nenapadlo, že může znovu dojít k uvolnění.

To se ale dostavilo v nejbližší době, a to mezi roky 1960 a 1963. Otázkou zůstává, co jej zapříčinilo. V roce 1960 přijalo Národní shromáždění novou ústavu, která změnila název státu na Československá socialistická republika, zakotvila socialistické státní zřízení a vedoucí postavení KSČ ve společnosti. Zároveň také došlo k výrazné změně státního znaku. Tuto skutečnost ale velmi kritizovala NDR, které se zdálo takové přejmenování státu poněkud předčasné. Socialismus v ČSSR neměl mít ještě zdaleka připravenou cestu.¹⁵

V této době se také ukazuje, že hospodářský plán je nerealistický a v roce 1961 konstatuje KSČ, že cíle třetí pětiletky jsou ohroženy. Následuje pak velké snižování nákladů, které do jisté míry způsobilo uvolnění disciplíny. Situaci ještě zhoršovaly potíže v průmyslu a především v zemědělství. Byl nedostatek vajec, masa, ale i mléka, k tomu přišly dvě tuhé zimy a chřipkové epidemie.¹⁶

Rok 1963 se ukázal jako hospodářsky nejméně úspěšný. Byla odvolána pětiletka a přijaty nové provizorní plány.¹⁷ Často docházelo k vypínání elektrického proudu, a to i v továrnách, což vedlo samozřejmě k dalším problémům. Nedostatečné zásobování uhlí mělo pak za následek několikery uhelné prázdniny.

V 60. letech nastupuje nová generace, která je méně politická, za to ale více kritická, a která posuzuje společenskou realitu na základě vlastní zkušenosti. Uvědomuje si rozdíl mezi hlásanou ideologií a realitou, která je v mnohých případech

¹⁵ Srov.: diplomová práce Vývoj parlamentu a parlamentarismu [online]. 2009 [cit. 17-03-2009]. Dostupný z [www: <http://is.muni.cz/th/67524/pedf_m/Parlament_CR.pdf>](http://is.muni.cz/th/67524/pedf_m/Parlament_CR.pdf).

¹⁶ Srov.: NS RČS 1960-1964, tisk 42, část č. 2 [online]. 2008 [cit. 15-11-2008]. Dostupný z [www: <http://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/T0042_02.htm>](http://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/T0042_02.htm).

¹⁷ Srov.: Od lidově demokratického po socialistické Československo [online]. 2008 [cit. 15-11-2008]. Dostupný z [www: <http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html>](http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html).

hodně posunutá. Stupeň dosaženého vzdělání ve vedoucích pozicích se zvyšuje, stoupá i počet technických a ekonomických odborníků. Tito kvalifikovaní lidé, kteří vyrůstali za socialismu a válku buďto nezažili vůbec nebo jako děti, vstupují do KSČ, Národních výborů a různých organizací a zároveň si uvědomují rozpor mezi praxí a patetickými proslovy.

Komunistický režim nedokázal tyto lidi zcela izolovat od zahraničí a ti tak věděli, jak to vypadá na západě. Důležité informace se dovídali především z rádia, protože v té době ještě televize nebyla tak rozšířena. V roce 1956, kdy Chruščov hovoří o Stalinových zločinech, nebyla jiná možnost, jak se dozvědět podrobnosti, než poslouchat cizí rozhlas, protože u nás tento text oficiálně vyšel až v roce 1990. V roce 1953 zahájila televize pravidelné vysílání a lidé, kteří bydleli u hranic se západními státy, mohli přijímat i zahraniční stanice.¹⁸

Celé období 50. a začátku 60. let je typické tím, že se velmi často měnila hesla. To, co bylo v roce 1952 při procesu se Slánským nezpochybnitelnou pravdou a bojem proti „nebezpečným zrádcům“ a „krvelačným zločincům“, se stalo na začátku 60. let neodpustitelným zločinem. 5. 3. 1953 umírá Stalin a je s velkou pompou pohřben vedle Lenina do mauzolea. Za nedlouho je ale v sovětské společnosti znát, že něco není v pořádku a pomalu nastupuje proces destalinizace. List Izvestija oznámí měsíc po Stalinově smrti, že byly propuštěny tzv. Bílé pláště v čele s akademikem Vinogradovem. Jde o lékaře, kteří byli za Stalina připravováni na hrdelní proces a mnozí z nich měli být popraveni za to, že škodili sovětským funkcionářům a za sabotáž. V červnu 1953 se ministr vnitra Lavrentij Berija ještě podílel na procesech a již v prosinci 1953 byl odsouzen k smrti a zastřelen. V roce 1956 se objevuje ostřejší kritika Stalina, která byla po povstání v Polsku a Maďarsku zase omezena. V roce 1961 došlo k nové vlně destalinizace a Stalin byl z mauzolea odstraněn.¹⁹

V Praze na Letné byl v důsledku těchto událostí zbořen v listopadu 1962 Stalinův pomník. V témže roce byl odstraněn z mauzolea na vrchu Vítkov Klement Gottwald. Důvodem byl na jedné straně nadále neudržitelný stav rozpadající se mumie, na druhé straně překonání kultu osobnosti. Někteří političtí vězni byli propuštěni už v roce 1956, k dalším vlnám pak došlo v roce 1960 a 1962. *„Amnestie v roce 1960 se týkala 5601 osob, v roce 1962 bylo osvobozeno 2520 osob, ve vězení zůstalo 2985 vězňů*

¹⁸ Srov.: K tajnému projevu Chruščova [online]. 2008 [cit. 12-12-2009]. Dostupný z [www: <http://www.e-knihy.komunisti.sk/J_Karne_K_tajnemu_projevu_Chruscova.doc>](http://www.e-knihy.komunisti.sk/J_Karne_K_tajnemu_projevu_Chruscova.doc).

¹⁹ Srov.: Stalin a kult osobnosti [online]. 2009 [cit. 03-01-2009]. Dostupný z [www: <http://www.sds.cz/docs/prectete/tisk/dia_stal.htm>](http://www.sds.cz/docs/prectete/tisk/dia_stal.htm).

za tzv. protistátní činnost.“²⁰ „V prosinci roku 1962 se konal XII. sjezd KSČ, který měl orientovat další rozvoj ekonomiky na nižší tempo a intenzifikovat průmysl. Novotného vedení odmítlo diskutovat o otázce rehabilitací a trvalo na stanovisku, že není třeba "nic měnit na vině Slánského a některých dalších". Nakonec však ustoupilo tlaku volajícímu po rehabilitaci. Nově sestavená zvláštní rehabilitační komise v čele s členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ Drahomírem Kolderem zahájila svou práci.“²¹ Tato komise měla přezkoumat politické procesy proti vysokým komunistickým funkcionářům.

Počátek 60. let není charakterizován pouze amnestiemi, ale i čistkami a vylučováním ze strany. Ze strany a z vysokých funkcí odcházeli komunisté, kteří se zdiskreditovali politickými procesy a byli nahrazeni do té doby mladými, inteligentními a nezkorumpovanými kolegy.

Dalším náznakem, že se společnost začíná veřejně polarizovat, byla stále častěji se objevující kritika činnosti Ladislava Štolla. V únoru roku 1961 se konala Konference o kritice²², na které měl, stejně jako na většině důležitých konferencích, hlavní referát Ladislav Štoll. Jeho příspěvek O modernosti a modernismu v umění byl věnován meziválečné avantgardě a jejím „nesprávným“ interpretacím. Vysvětlil zde rozdíl mezi umělci skutečně moderními, to jsou podle jeho názoru ti, kteří pochopili, vyspěli a šli se s ideologií dělnického hnutí, a mezi tzv. modernisty, kteří se snaží za každou cenu násilně vymýšlet všelijaké novátorské postupy. Další kritiku obrátil na články Olega Suse, Ludvíka Svobody a Květoslava Chvastíka, kteří se snažili o jakousi rehabilitaci avantgardy, a obrátil se i proti strukturalismu.²³

V roce 1963 otiskl v Hostu do domu (1963/4) Oleg Sus polemickou stať Královská lučavka dějin, ve které nadnesl, že soudobě bádání o avantgardě, konkrétně studie Květoslava Chvastíka, je v rozporu se Štollovým výkladem v Třiceti letech bojů za českou socialistickou poezii a vyzval k diskusi. Nejvýrazněji na tuto výzvu reagoval Jiří Brabec v Literárních novinách (1963/24) v článku s názvem Třináct let po třiceti letech. Zpochybnil Štollovy výklady v oblasti literární a historické a za hlavní nedostatky jeho děl označil „ahistorismus“ a „přizpůsobování faktů předem stanovené koncepci“. Na popud Ladislava Štolla se pak sešlo prezidium ČSAV, která poslala do

²⁰ Od lidově demokratického po socialistické Československo [online]. 2008[03-11-2008]. Dostupný z [www: <http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html>](http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html) .

²¹ Od lidově demokratického po socialistické Československo [online]. 2009[cit. 02-02-2009]. Dostupný z [www: <http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html>](http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html).

²² Zachycena ve sborníku Umění a kritika (1962).

²³ Srov.: Antologie Z dějin českého myšlení o literatuře (2003), S. 485.

Literárních novin vyjádření s padnoucím názvem O cestách k vědecké pravdě (1963/28). Vytklo Brabcovi, že kritiku svého nadřízeného nepřednesl nejdříve na pracovišti a že článek měl publikovat v některých vědeckých periodikách Akademie věd, a ne ve svazovém tisku. Za Brabce se postavil Svaz československých spisovatelů, který označil prohlášení ČSAV za pokus o zastrašování.²⁴

V roce 1963 se konal III. sjezd Svazu československých spisovatelů, na kterém spisovatelé otevřeně vyslovili své požadavky. Dalším důkazem jistého uvolňování je i to, že se v roce 1963 dostávají do televize filmy, které byly dříve v trezoru. Mezi ně patří například filmy Tři přání, Zde jsou lidi a Konec jasnovidce. Mezi další úspěchy patří i to, že Zbabělci po debatě, kterou vyvolali, nemusejí být přepracováni, Ptáčnickovo Město na hranici, které bylo vnímáno jako polemika s Řezáčovým Nástupem, mohlo být v tomto roce po jistém přepracování vydáno stejně jako Holanovy Příběhy.

Liberalizace ovlivnila i divadla. Byly schváleny i divadelní hry Zápas s Anděly a Nežert. Od 1. 9. 1956 ztratila cenzura nad divadlem vliv úplně, protože divadla mohla předkládat plánované hry ke schválení rovnou ministerstvu kultury. V případě, že došlo k neshodám mezi cenzurním úřadem a ministerstvem, rozhodovalo o hře ideologické oddělení ÚV KSČ, které ale v té době bylo v rukou liberálních komunistů. 30. 7. 1963 byl vydán souhlas k vydání Biblických příběhů Ivana Olbrachta, které byly dříve zakázány z toho důvodu, že by mohly vyvolat zmatek u čtenáře.

Nově se začaly vysílat celonárodní diskuse Jiřího Pelikána o současné politice, o kterých říká: „*Samozřejmě jsme v televizi mohli vysílat jenom to, co schválila cenzura, ale byla možnost bojovat o jednotlivé pořady, o Zvědavé kamery a různé diskuse. Já jsem třeba nutil ministry, aby odpovídali na otázky. To oni nechtěli, byla to novinka. Dělalí jsme pořad Praha - Vídeň, Vídeň - Praha, který mi vynesl stranickou důtku pro šíření cizích názorů. Ale ve funkci jsem vydržel a snažil se vydržet s vědomím, že to k něčemu je.*“²⁵

Jednou z nejdůležitějších událostí roku 1963 se stal návrh Františka Šroma na uspořádání mezinárodní konference o Kafkovi k výročí jeho 80. narozenin. Přesto, že tato konference nebyla nijak výjimečná, stala se nakonec mýtem.

²⁴ Srov.: Tamtéž, str. 491.

²⁵ Krásná trpká cesta [online]. 2008 [cit. 11-11-2008]. Dostupný z [www: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=033&clanek=030305>](http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=033&clanek=030305).

3 Kulturní spolupráce do roku 1963

Přes poměrně rozdílný vývoj nejenom na kulturním poli, ale i v hospodářství a politice, se snažily obě země o vzájemnou spolupráci ve všech oblastech. Až do roku 1963 nedošlo k žádnému většímu problému ani názorovým neshodám v rámci představy o úloze strany a jejích pravomocích. Východoněmecké republice se sice nedostalo z ČSSR tak velké hospodářské pomoci, jak původně očekávala, ale tato skutečnost nenarušila výrazně vztahy těchto dvou zemí. Po roce 1961, tedy po stavbě Berlínské zdi, se rozvinula úzká kulturní spolupráce, která měla NDR pomoci s počátečními problémy s nedostatkem kvalitních umělců, kteří odešli do západního Německa.

3.1 Podpora východoněmecké kultury před stavbou Berlínské zdi

Výhybkou dosavadního protikladného vývoje mezi Německem a Československem se stalo založení dvou německých států na podzim roku 1949. Československý komunistický režim doporučil vznik Německé demokratické republiky a nový stát uznal. Začátek 60. let 20. století se vyznačuje velmi širokou spoluprací mezi oběma zeměmi nejen v hospodářské sféře, ale i v kultuře. V soudobých dokumentech se prakticky nenachází žádný významnější doklad toho, že by se objevil nějaký větší problém v kulturních názorech a představách jednotlivých zemí. Spíše naopak vznikají různé instituce, které podporují výměnu informací a vzájemnou součinnost v řešení nejrůznějších politických úkolů.

První dohody o dlouhodobé obchodní výměně, vědecko-technické a kulturní spolupráci vznikly již v roce 1950. „*První protokol o kulturní spolupráci z 23. června 1950 zahrnoval ujednání v oblasti školství, tisku, rozhlasu a filmu a předpokládal podporu kulturní spolupráce odborových organizací, mládežnických a sportovních svazů a dalších společenských organizací.*“²⁶

Rychlé sbližování bylo podporováno cíleným odstraněním „hypoték minulosti“, které měly pro Československo traumatizující charakter. V takzvané Pražské deklaraci z června 1950, která odpovídala přáním Prahy, se vzdaly oba státy vzájemných územních nároků, deklarovaly neplatnost Mnichovské dohody a vyhlásily nucený odsun sudetských Němců po 2. světové válce za definitivní a oprávněný.

²⁶ ČSSR NDR socialistická spolupráce (1978), s. 42.

O tři roky později byl vydán základní dokument, který blíže specifikoval vztahy a spolupráci na kulturním poli. Byla to „Dohoda mezi vládou Německé demokratické republiky a vládou Československé republiky o kulturní spolupráci“ z 19. 2. 1953.

V tomto spise je zpracováno jedenáct základních článků, které se týkají hlavně spolupráce v umění a ve vzdělání. Tyto články pojednávají například o vzájemné výměně nejrůznějších delegací, a to v oblasti vzdělání, výchovy, literatury, umění, divadla a hudby. Vzájemné výměny se týkají i vědeckých pracovníků a studentů a zintenzivnění kontaktů mezi nejrůznějšími institucemi a univerzitami. Jedním z bodů programu je i společné pořádání různých sportovních a kulturních akcí. Takto rozsáhlá spolupráce vyžaduje samozřejmě i požadavek na ovládnutí jazyka druhé země, což bylo ve smlouvě zařazeno.²⁷

Takto podporovaná kooperace měla za následek zakládání nových knihoven, pořádání filmových a koncertních představení, různých literárních večerů, výstav a přednášek. Byla zřízena prodejní místa, kde se nabízely výrobky druhé země, jako například gramofonové desky a předměty lidového a průmyslového umění.

Německá demokratická republika se před stavbou Berlínské zdi potýkala s velkým problémem, kterým bylo obrovské množství emigrantů z řad východoněmecké inteligence a umělců. Na rozdíl od umělců z jiných socialistických zemí nebyla emigrace na západ pro Němce tak náročná, protože se stěhovali v rámci jedné země, a to do oblasti, kde se mluvilo jejich rodným jazykem a ani kulturní zvyklosti nebyly tak rozdílné. Tím vznikly nejenom v kultuře obrovské mezery, které bylo těžké vyplnit.

„Na zasedání sekretariátu ústředního výboru KSČ 20. srpna stálo na denním programu „další rozšíření a prohloubení kontaktů v rámci společenských organizací, školství, kultury a turismu“ s NDR.“²⁸ Usneseno bylo zintenzivnění výměny mezi vysokoškolskými spolupracovníky a praktikanty stejně jako kontaktů mezi školami, podniky a místními tiskovými orgány na území západních a severních Čech a městy Karl-Marx Stadt a Gerou.

Velmi významná spolupráce probíhala i na mezinárodním poli, kde českoslovenští zástupci hájili zájmy NDR, která se tou dobou obávala vysílat na konference a kongresy svoje zástupce z důvodu možné emigrace. Přesto, že možnost zůstat v zahraničí byla nebezpečná i pro československou stranu, nedocházelo k ní tak

²⁷ Srovnej Dok. AP DDR Bd. 4 (1949 – 1956) s. 282 – 285.

²⁸ Schwarz, W. (2004), s. 37.

často jako u východoněmeckých kolegů, kteří v západním Německu měli obvykle část rodiny nebo přátele. Až do stavby Berlínské zdi, byla čísla alarmující.

„Mezi lety 1949 a 1961 uprchlo z NDR 2,7 miliónů lidí, tedy 15 % původního obyvatelstva. Obzvláště bolestivé bylo pro východoněmeckou vládu, že se mezi nimi nacházelo mnoho mladistvých a vysoko kvalifikovaných odborníků: Téměř polovina uprchlíků byla mladší než 25 let, téměř 60 % bylo výdělečně činných. Zde se vydělovala třetina skupiny pracovníků v oboru „průmysl a řemeslná výroba, vedle níž to byli především lékaři a učitelé, kteří se obrátili k NDR zády. Nyní chyběli při budování“²⁹

Tím, že NDR na mezinárodních kongresech a konferencích zastupovalo Československo, se tato země nedostala do úplné izolace a zůstávala ve hře. Proto německá strana velmi uvítala, že mnoho profesorů a docentů působilo ve východním Německu. Aby tato spolupráce mohla nadále probíhat, docházelo i k výměně studentů a pedagogů a k výuce jazyka spřátelené země.

Nejvíce se masivní odchod inteligence odrazil ve východním Berlíně, kde byly mezery v kulturním programu nejmarkantnější. Vzhledem k tomu, že byl nedostatek kvalitních umělců, bylo kulturní vyžití odkázáno na nahrazení programu umělci z ostatních socialistických zemí. Zvláště pak českoslovenští umělci byli velice oblíbení a žádaní i pro to, že měli velice dobrou mezinárodní pověst. To dokládá i vystoupení České filharmonie v Drážďanech a Lipsku a hostování Laterny Magiky na podzim 1961 ve východním Berlíně. Spolupráce mezi pražským Národním divadlem a berlínskou Komische Oper byla zintenzivněna. Na jaře roku 1962 působilo v NDR 32 československých umělců. V rámci filmové výměny koupila v roce 1961 NDR 21 celovečerních a 20 krátkých filmů z Československa.³⁰

3.2 Československá podpora stavby Berlínské zdi

Berlínská zeď neboli také „Ochranný val“ byla postavena v noci na 13. srpna 1961. Oficiálně byla tato stavba způsob, jak chránit socialistické země před nacismem a nebezpečím, které hrozilo od západních států. Pravým důvodem ale byla nadále již neúnosná situace velkého odlivu inteligence, která utíkala středem města na západ. Přesto, že již na jaře roku 1961 navštívil Walter Ulbricht Prahu, aby se domluvil

²⁹ Flucht aus der DDR: 1949 bis 1961 [online]. 2008 [cit. 20-10-2008], dostupný z [www: <http://www.wdr.de/tv/berlin61/glossar.phtml?glossarwort=ddr#text>](http://www.wdr.de/tv/berlin61/glossar.phtml?glossarwort=ddr#text).

³⁰ Srov.: Schwarz W. (2004), s. 39.

s prezidentem Novotným ještě před setkáním nejvyšších představitelů Varšavské smlouvy konaného v Moskvě 3. a 5. srpna, držela se Praha v oficiálních oznámeních v prvních dnech po stavbě zdi trochu zpátky. Rudé právo se omezilo otištěním vysvětlení vlády NDR a socialistického tábora a 22. srpna vyslovilo NDR loajalitu, zdůraznilo obnovenou podporu sovětským mírovým smlouvám a berlínským návrhům a chválilo rozhodnost orgánů Německé demokratické republiky a zvolení opatření zabraňujícím válce.

Nejzřetelněji vyjádřil Antonín Novotný svůj postoj v proslovu k absolventům vojenské školy na začátku září 1961. „Československo je připraveno k všestranné – včetně vojenské podpoře NDR.“³¹ Das Neue Deutschland zveřejnilo 16. srpna článek s titulem „Auch im Interesse der ČSSR“, kde zdůrazňuje vyjádření široké podpory ze strany československého lidu. Tato interpretace byla dost přehnaná, nicméně proslovy československých poslanců byly pronášeny v dosti podobném duchu.

Na 9. schůzi NS ČSSR v Praze zdůrazňuje například poslanec dr. Kučera: „*I v samotném Německu nastala změna. Oním světlým bodem v Německu je vznik a existence Německé demokratické republiky, prvního mírumilovného a demokratického německého státu, státu, který vznikl po zásadách Postupimské dohody a tyto zásady do důsledku prováděl. V čele Německé demokratické republiky stojí osvědčení antifašisté, kteří dlouhá léta strádali v hitlerovských koncentračních táborech. (...) Tisíce našich lidí se mohly přesvědčit o tom, že mírumilovná politika Německé demokratické republiky je upřímná. (...). Proto s plným porozuměním přijali jsme v Československu opatření, která na doporučení států Varšavské smlouvy provedla Německá demokratická republika na obranu své vlastní bezpečnosti i bezpečnosti celého socialistického tábora 13. srpna t. r. V těchto opatřeních se prokázala zcela jasně vnitřní síla Německé demokratické republiky, odhodlání jejích občanů bránit svůj stát, bojovat proti temným cílům německého imperialismu. Znovu jsme si ověřili, že na našich hranicích máme spolehlivého souseda, který svými rozhodnými kroky chrání i naši bezpečnost. Znovu se potvrdila pravda Gottwaldovského: není Němec jako Němec! (...) Proto s takovou jednotou a odhodláním stojí za nimi všechen náš československý lid, proto všichni pod vedením Komunistické strany Československa znásobíme své úsilí pro další posílení naší vlasti a tím i celého socialistického tábora.*

³¹ Rudé právo 3. 9. 1961.

*Jsme si vědomi, že naše pevnost, jednota a semknutost je nejlepší zárukou, že revanšismus bude zastaven, že mír zvítězí. (Potlesk.)*³²

I přes veškerá prohlášení a ujišťování o podpoře a spolupráci byla situace mezi obyvatelstvem jednotlivých států poněkud jiná. Československá veřejnost nemohla Němcům ještě dlouho zapomenout způsobení druhé světové války a zapříčinění celkového strádání. Gottwaldova slova „Není Němec jako Němec“ zněla sice přesvědčivě, nicméně moc neovlivnila názor jednotlivých občanů. Obdobná situace byla i mezi Němci ve východním Německu, kde našlo nový domov mnoho rodin odsunutých (či vyhnaných) z Československa po skončení války. Československé politbyro si bylo určitě vědomo, jak nebezpečným krokem je postavení zdi, a co to znamená pro mezinárodní bezpečnost. Aby bylo připraveno na možné vojenské vypořádání mezi západem a východem, nařídilo už koncem července 1961 částečnou mobilizaci.

Stavba zdi napomohla dalšímu rozvoji spolupráce mezi NDR a ČSSR, protože východní Německo částečně zamezilo dalšímu odlivu inteligence, vyřešilo tím jeden z největších problémů a mohlo se začít plně věnovat budování silného socialistického státu. Přesto, že v otázce kultury panovala mezi oběma zeměmi shoda, vynořily se neshody v do té doby bezproblémových vztazích mezi Československem a NDR v hospodářské oblasti. Československo, které bylo tou dobou samo konfrontováno s hospodářskými problémy, odmítlo podporovat NDR v ekonomické soutěži se Spolkovou republikou. Tuto pomoc označovalo východní Německo jako povinnost všech socialistických států.

I přes tuto méně významnou neshodu se kulturní a vědecké vztahy mezi oběma zeměmi utvářely podle názoru východoněmeckého ministerstva zahraničních věcí „všeobecně hladce a pro obě země prospěšně“.³³

³² 9. schůze Národního shromáždění Československé socialistické republiky v Praze 18. září 1961 [online]. 2008 [cit. 12-10-2008] Dostupný z [www: <http://www.snemovna.cz/eknih/1960ns/stenprot/009schuz/s009009.htm>](http://www.snemovna.cz/eknih/1960ns/stenprot/009schuz/s009009.htm).

³³ Srov.: Material für die Verhandlungen mit der tschechoslowakischen Partei- und Regierungsdelegation. PAAA Bestand MfAA/AA 17102.

4 Problémy kulturních vztahů mezi ČSSR a NDR v letech 1963 až 1965

Na začátku roku 1962 došlo k prvním menším problémům v kulturních vztazích mezi NDR a ČSSR. Východoněmecká televize uvedla v dubnu v televizní inscenaci divadelní hru Host Ludvíka Aškenázyho. V té době bylo toto dílo v Československé republice již dva roky úspěšně hráno. V NDR byla ale reakce na něj velmi záporná. V novinách Neues Deutschland se objevila kritika v článku „Der unnützte Gast“, ve kterém byla inscenace označena za špatnou, politicky chybnou a nerealistickou. Zároveň byla vznesena otázka „Komu toto dílo slouží? Nám ne a určitě ani našim přátelům v zemi Julia Fučíka“.³⁴ V důsledku tohoto nepřilíš pochvalného vyjádření došlo k rozhovoru mezi československým velvyslancem Součkem a vedoucím kulturního oddělení NDR Englem, který se snažil situaci uklidnit a učinil za toto vyjádření odpovědnou německou televizi. Konkrétně vyslovil větu: „*Tak se s přáteli nejedná*“³⁵

Diference v představě interpretace socialistické kultury mezi SED a KSČ se ukázaly i na některých výstavách abstraktního malířství, které provázaly kontroverzní diskuse. To, co se v Československu považovalo za uměleckou svobodu, bylo v Německu označované za dekadentní. Přední zástupci SED poukazovali na hrozící nebezpečí rostoucího vlivu imperialismu ze zemí NATO na kulturní scénu ČSSR, dále bylo kritizováno československé divadlo Laterna Magika na základě technické experimentace a televizní a rozhlasové vysílání, která mají špatný vliv na mládež.³⁶

Na začátku roku 1963 poprvé kritizovali vedoucí zástupci SED dění v ČSSR otevřeně. Velvyslanecký rada Jiří Götz a velvyslanec Jaroslav Souček si v listopadu stěžovali, že se vztahy mezi československým velvyslanectvím a berlínským MfAA výrazně zhoršily.³⁷ Také Walter Ulbricht v rozhovoru s Novotným 22. 4. 1962 během svého lázeňského pobytu v Karlových Varech zdůraznil nebezpečí masivního útoku západoněmeckého imperialismu v kulturní oblasti.

V březnu bylo v ČSSR uspořádáno fórum ke kulturním otázkám, na kterém vystoupil i Ladislav Štoll, který ale jako jediný účastník otevřeně odsoudil abstraktní umění. Posluchači mu ale zabránili, aby svou řeč odpřednášel až do konce. Pražské

³⁴ Neues Deutschland, 16. 4. 1962.

³⁵ AMZV TOO/NDR/1960-1964/kr. 7/č. 116.255.

³⁶ Srov.: Kurze Einschätzung über den imperialistischen Einfluss in der ČSSR auf kulturellem Gebiet vom 3. 12. 1962. SAPMO-Barch DY 30/IV 2/20-203 list 300-312.

³⁷ Srov.: Záznam rozhovoru Königa/Součka z 11. 12. 62. PAAA Bestand mfAA/A 13012/1.

zastoupení NDR o tom podalo hlášení, že se v Československu nedaří prosazení správné pozice. Dále uvádí, že toto fórum připravilo porážku marxisticko-leninistické kulturní politiky.³⁸

V květnu roku 1963 se konal rozhovor mezi Kurtem Hagerem a sekretářem pro vědu a kulturu Komunistické strany Slovenska Vasilem Bilákem. Ze začátku Hager upozorňoval taktně na nebezpečí, která hrozí v kulturní oblasti Československa, posléze ale začal kritizovat dosti otevřeně. Nelíbilo se mu především to, že strana dostatečně nedohlíží na kulturní dění v ideologických otázkách. Bilák se hájil tím, že se strana nechce míchat do kulturních spolků a přenechává zodpovědnost na nich. Hager se kriticky zmínil i o výstavě Jánošíkova tradice v malířském umění, na které byly vystaveny i některé abstraktní obrazy, které by se neměly objevit na veřejných místech, a to ještě pod záštitou takového významného jména. Bilák odpověděl: „*Většina publika tyto obrazy odmítla, což je pro umělce signálem, aby svou tvorbu změnil.*“³⁹ Tomuto rozhovoru byl přítomen i generální konzul NDR v Bratislavě, Henry Bringmann, který ve své zprávě napsal: „*Podle mého názoru je strana příliš shovívavá k odchylujícím se názorům.*“⁴⁰

Z výše uvedených událostí, které nebyly ojedinělé, můžeme sledovat rostoucí napětí mezi těmito dvěma státy. V roce 1962 se do té doby společné kulturní zájmy rozcházejí. Politická situace, která se v obou zemích od začátku utvářela jinak, se vyhrocuje do velkých rozporů a názorových odlišností. Východní Německo je daleko kritičtější než ostatní země a pozoruje s nelibostí vývoj situace v Československu. V této situaci se začíná připravovat mezinárodní konference o Kafkovi, po které se vzájemné vztahy mezi zeměmi ještě více vyhročí.

³⁸Srov.: Aktenvermerk über eine Unterredung im Ministerium für Schulwesen und Kultur am 26. März 1963 vom 1. 4. 1963. SAPMO-BArch DY 30/IV A 2/20-397.

³⁹Bericht des DDR-Generalkonsulsvon Bratislava, Bringmann, vom 29. 5. 1963. SAPMO-BArch DY 30/IV A 2/387.

⁴⁰Tamtéž.

4.1 Liblická konference

Roku 1963 se ve dnech 27. a 28. května konala na zámku v Liblicích literárně - vědecká konference, která měla daleko větší důsledky nejen na recepci Kafkova díla, jak bylo původně zamýšleno, ale i na vývoj československých a východoněmeckých vztahů vůbec. Sama konference se stala mýtem a byla spíše politickou událostí než literární konferencí. Někteří vědci ji považují dokonce za jakýsi impuls Pražského jara. Tím určitě nebyla, nicméně to nesnižuje její význam.

Jeden ze svědků, Karl Krolop, se o ní vyjádřil ve svém příspěvku na konferenci Kafka a moc, konané v říjnu roku 2008 a věnované výročí 45 let od první Kafkovské konference a 85 let od Kafkova úmrtí. „*Pro mě to byla revolta umírněných soudruhů v komunistické straně, kteří se pokoušeli starat o usnadnění života v režimu v různých oblastech.*“⁴¹ Tato konference měla za cíl do jisté míry rekonstruovat události roku 1963, což se ale moc nepodařilo. Došlo zde k několika ostřejším výměnám názorů, a to mezi Alexejem Kusákem a synem Pavla Reimana Michalem Reimanem. Na otázku, kdo byl vlastně iniciátorem této konference, nebylo odpovězeno. Všeobecně se za něj považuje pražský germanista a pozdější předseda Svazu československých spisovatelů Eduard Goldstücker. Ve východním Německu je Liblická konference první událostí, kdy se začíná o Kafkovi hovořit. V Československu se objevil zájem o tohoto autora již dříve, a to v druhé polovině 50. let. V roce 1962 byl pak v ČSSR natočen dokumentární film o životě a díle Franze Kafky Dvojí proces režiséra Zdeňka Kopáče. Dokument je dlouhý pouze 16 minut, přesto ale můžeme pozorovat, že se Kafka stále častěji dostával do popředí zájmu.

V západní Evropě a Spojených státech se stal Kafka ihned po skončení 2. světové války jedním z nejvýznamnějších a nejčtenějších autorů, zatímco ve státech východního bloku byl jeho význam snižován, a to i přesto, že v Československu a Polsku existovaly první překlady Zámku a Procesu. Eduard Goldstücker vysvětloval zavržení Kafky jako důsledek kultu osobnosti. Kafkovo dílo bylo spojováno především s pesimismem, modernismem a dekadencí, tedy se směry, které straničtí ideologové striktně odsuzovali.

Za impuls Liblické konference považuje Alice Stašková ve svém příspěvku Zur tschechischen Rezeption Kafkas v knize Franz Kafka jednak oteplování po XX. sjezdu KSSS v roce 1956, a jednak Moskevskou konferenci o odzbrojení z roku 1962, na které

⁴¹ Konference Kafka a moc, 24. 10. 2008, Vzpomínky a reflexe.

vystoupil Jean Paul Sartre se svým referátem *La Démilitarisation de la culture*. Ve své stati Sartre tvrdí, že byl Kafka zneužit západní kulturou v jejím boji se socialismem.⁴² „*Kultura musí být kompetentní (...), aby její syntetická hodnota mohla ukončit západní boj, ve kterém, dle mého názoru, musí mít výhodu marxismus.*“⁴³ Sartre vysvětloval význam Kafkova díla jako „zbraně“ v rámci „přátelské koexistence“ mezi východem a západem.

Kafkova pozice v literatuře se po 2. světové válce politizovala. Na konci 50. let ale proběhlo několik debat, které vyústily v mezinárodní konferenci o Kafkovi. 18. března 1963 podal předseda ČSAV František Šorm návrh, aby se konala mezinárodní literární konference věnovaná Kafkovi. To vyvolalo diskusi, které se účastnil i Jiří Hendrych a ve které nabádal k opatrnosti, kdo by na ni měl být pozván. Stejně tak i Bruno Köhler a Václav Slavík, tajemníci ÚV KSČ, vyslovili obavu a doporučili, aby konferenci zahájil Pavel Reiman. Prezident Novotný chtěl, aby byl pozván nějaký Rakušan, ale s Ernstem Fischerem nebylo zpočátku počítáno. Tato literární konference není jedinou, která by byla takto diskutabilní. V podobném duchu se nesly i přípravy například konference biologické. Byl pozván i Max Brod, který si měl veškeré náklady platit sám. U příležitosti Kafkova výročí se uvažovalo i o odhalení pomníku na nějakém místě, kde je hodně turistů. To se nakonec nestalo a místo toho byl alespoň pietně upraven jeho hrob.⁴⁴

Přesto, že přípravování konference provázaly všemožné problémy, vedly se diskuse o tom, kdo by se jí měl zúčastnit a koho raději nepozvat, byla konference nakonec uskutečněna. K účasti bylo vyzváno osmnáct československých a devět zahraničních spisovatelů. Chyběli sovětští vědci, což bylo poněkud nápadné. Vedle pragmatického neokonzervativního křídla z NDR zde byli liberální marxisté středu (Eduard Goldstücker, Roger Garaudy, Ernst Fischer) a rebelové, kteří byli částečně pro kombinování marxismu s existencialismem po vzoru Sartra.⁴⁵

Liblická konference měla dva základní cíle: „*Jednak zhodnotit Kafkovo dílo „z pozic marxismu-leninismu“ a zprostit jej podezření, že jakožto „ideologická výbušnina“*

⁴² Srov: Haller- Nevermann, M., Rehwinkel, D. s. 47-63.

⁴³ Tamtéž (Citace podle Stromšíka) .

⁴⁴ Srov. Konference Kafka a moc, Oldřich Tůma: Liblice 63, 25. října 2008.

⁴⁵ Srov. Eduard Goldstücker (Vyd.) Franz Kafka aus Prager Sicht, Voltaire, Berlin 1966. NDR: Klaus Hermsdorf, Werner Mittenzwei, Helmut Richter, Ernst Schumacher, Paul Reiman. ČSSR: Eduard Goldstücker, Marie Majerová, František Kautman, Petr Rákos, Ivan Sviták, Jiří Hájek, Jiřina Popelová, Dagmar Eisnerová, O. F. Babler, Alexej Kusák, Ivo Fleischmann, Norbert Frýd, Pavel Trost, Pavel Petr, Josef Čermák, Antonín Václavík. Polsko: Roman Karst. Maďarsko: Jenö Krammer. Jugoslávie: Dusan Ludvik. Rakousko: Ernst Fischer. Francie: Roger Garaudy.

podrývá marxistický světonázor, a jednak nezávisle na aktuálních politických otázkách poukázat na Kafkův vztah k německo-židovské Praze a na jeho roli v české kulturní tradici.“⁴⁶ Dalším cílem bylo zhodnotit, do jaké míry lze považovat Kafkova díla za součást socialistické kultury.

Konferenci otevřela svým referátem Marie Majerová, která jej věnovala vzpomínce na Franze Kafku jako na pražského rodáka a svého kamaráda. Vzpomínala na dobu, kdy se s ním česká kulturní veřejnost stýkala v salónu Mileny Jesenské. V době, kdy měla tato setkávání probíhat, byl Kafka sice už 4 roky po smrti, ale to jí nejspíše nevadilo. Debata o realismu navázala na příspěvek George Lucasá „Proti neporozumění realismu“, v němž dal do protikladu Kafkův dekadentní avantgardismus s kritickým realismem Thomase Manna. Šlo především o to, zda lze být Kafka zařazen do termínu Rogera Garaudyho realismus bez hranic. K výměně názorů přispěl hlavně termín odcizení. Je Kafka a jeho dílo obětí odcizení anebo je jeho zosobněním? Ukazuje východisko anebo roznáší odcizení jako infekci na své čtenáře?

To vše ústí, jak dokumentuje Goldstückerova závěrečná zpráva, v otázku, jestli fenomén odcizení má právo vystupovat i v socialistické kultuře. Pokud ne, pak by se nemělo jeho dílo dostat na veřejný knižní trh, ale mělo by být vnímáno jako dokument překonaných fází socialismu a zabývat by se jím měli jen zkušení literární kritici. K tomuto postoji se přiklonili i spisovatelé z NDR. V příspěvcích Helmuta Richtera, Wenera Mittenzweie, Klause Hermsdorfa zaznívá velmi markantně ohlas socialistického realismu. Helmut Richter se ohradil proti jednoznačnému Kafkovu pojetí a dal diskusi politickou dimenzi. „*U nás nebylo tak neobvyklé a nepříhodné se Kafkou zabývat (...) Problém Kafkova pojetí je v Německu podmíněn studenou válkou stejně jako politickými otázkami v takové míře, jak to není v žádné jiné socialistické zemi.*“⁴⁷ Šéfredaktor časopisu Plamen, Jiří Hájek, podtrhl význam Kafky i pro socialistické země.

Ve svém závěrečném referátu ale argumentuje Goldstücker tím, že odcizení patří do každodenního života, a proto má své místo i v socialismu a Kafka by tedy měl patřit i do socialistické kultury. Komunismus ještě není ve fázi čistého komunismu. Kafka je sice představitelem odcizení, ale ve svém díle položil podle Goldstückera historické řešení do rukou dělnické třídy. Tím je například postava topiče, či ostatních postav z Kafkových děl. Tyto nedogmatické pozice zastávali i jiní účastníci, a to například

⁴⁶ Zipp- Česko-německé kulturní projekty, Endres, M., Liblickákonference v roce 1963. s. 29.

⁴⁷ Franz Kafka aus Prager Sicht (1966), s. 7.

francouzský filosof Roger Garaudy a rakouský spisovatel Ernst Fischer, o jehož účasti na konferenci se vedly dlouhé spory. Tento muž byl také trnem v oku soudruhů z NDR. Diskuse o tom, zda se v Kafkovi objevuje náznak dekadence, byla velmi živá.

Výsledky této konference nebyly pro literární vědu nikterak zásadní a dalo by se říct, že spíše skromné. Pro interpretaci Kafkových děl ničím významně nepřispěla. Důležité je, že se Kafka dostal vůbec do povědomí a byla díky němu otevřena diskuse spojená s požadavkem socialismu „s lidskou tváří“. Dalším důležitým důsledkem je skutečnost, že konference nastartovala zájem o tohoto spisovatele a v 60. letech začaly vznikat různé nové překlady jeho knih. Ani politické důsledky konference by neměly být podceňovány, o čemž svědčí i to, že mnozí účastníci museli v budoucnu odejít do exilu nebo byli vyloučeni z komunistické strany.⁴⁸ O dva roky později se konala další literárně-vědecká konference věnovaná pražské německé literatuře, která otevřela novou oblast zkoumání.

4.1.1 Důsledky Liblické konference

Odlíšné postoje k otázce kulturní politiky vyšly ještě více na veřejnost ihned po skončení konference. Došlo k ochladnutí spolupráce, což nebylo pouze z důvodu událostí 17. a 18. března 1963 v Liblicích, ale vyústily tak neshody, které se projevovaly již od začátku roku 1962.

V červnu roku 1963 hostovalo ve Východním Německu divadlo Semafor, které ale bylo přijato poměrně chladně.⁴⁹ Německá demokratická republika masivně omezila nákup československých filmů, které by mohly v Německu mást diváky. Odmítla například film režiséra Vojtěcha Jasného *Až přijde kocour*, který měl údajně vykazovat formalistické tendence.⁵⁰ Československo nebylo ale jediná země, jejíž filmová tvorba nebyla v NDR přijímána. Stejně tak byly odmítány i některé polské filmy. Totéž se dělo s knihami nakladatelství Artie a německá televize dokonce omezila ve zpravodajství informace o dění v Československu.

V roce 1963, 26. června, došlo na velvyslanectví NDR v Praze k zhodnocení kulturně-politické situace v Československu. Na jednu stranu bylo ve zprávě tvrzeno, že

⁴⁸ Eduard Goldstücker emigroval ihned po invazi bratrských armád roku 1968 do Anglie, Kurt Krolop (lektor němčiny na UK) musel odejít po roce 1968 z ČSSR, Alexej Kusák se stal roku 1969 vědeckým pracovníkem v Mnichově atd.

⁴⁹ Srov.: AMZV TOT/NDR/1960-1964/kr. 10/č. 029.829.

⁵⁰ Srov.: AMZV TOO/NDR/1960-1964/kr. 7/č. 030.311.

KSČ konečně vystoupila z defenzivy a převzala operativně a ofenzivně rozhodnutí týkající se ideologických otázek, a to hlavně v oblastech literatury a umění. Také výsledky československého 3. sjezdu spisovatelů byly hodnoceny pozitivně. Přesto, že se podle velvyslanectví na něm objevily příspěvky, které byly nepřátelsky namířeny proti straně a snažící se vyrovnat s kultem osobnosti, měla většina delegátů podporovat ideologické myšlenky. Na straně druhé by ale nemělo být přehlíženo, že se strana vzdala státní kontroly literatury, divadla a filmu.⁵¹ Tato tvrzení si poněkud protiřečí.

Kafkova konference se prosadila do povědomí veřejnosti hlavně díky negativnímu hodnocení v NDR Alfredem Kurellou. Jeho polemika se zprávou Garaudyho, ve které tento francouzský marxista hodnotí velice pozitivně celý průběh konference, jež podle něj dávala naději na reformy marxistického myšlení v socialistických zemích, vyšla pod názvem Jaro, vlašťovky a Franz Kafka 4. srpna roku 1963 v časopise DDR-Kultrubundes Sonntag. Kurella naopak odsoudil Kafkovo dílo jako pozůstatek doby buržoalistů a v současné době neaktuální.

O diskusi mezi Garaudym a Kurellou se zmiňuje i Alexej Kusák ve své knize Tance kolem Kafky, ve které ale opomíjí fakt, že se do diskuse zapojil i Goldstücker, jehož odpověď vyšla téměř současně s Garaudym.⁵² Goldstückerův text se nese v obdobném duchu jako argumenty Garaudyho. To, že byl zájem o Kafkovo dílo převážně politický, se snažil už v roce 1965 dokázat Přemysl Blažíček.⁵³

Situace se i nadále stále vyostřovala a docházelo k různým názorovým výměnám i mezi jednotlivými zástupci organizací. Návštěvy z NDR byly často provázeny kritickými poznámkami. Například u příležitosti oslav k 14. výročí založení NDR, 7. října 1963, položil člen politbyra SED Axen velvyslanci Součkovi otázku: „*Jak to vlastně vypadá s revizionismem na Slovensku.*“ A vyslovil větu: „*tam, kde existují nedostatky a kličky v otázce ideologie, nemůže panovat ani pořádek v hospodářství.*“⁵⁴ Začala se připravovat nová smlouva o kulturní spolupráci mezi ČSSR a NDR, která měla nahradit tu starou z roku 1953, jejíž projednání SED neustále odsouvala. Skutečnost, že ze strany NDR polevoval zájem o českou kulturní tvorbu, která byla podle ideologických představitelů revizionistická, není pouze jednostranná. Ani ČSSR

⁵¹ Srov.: Informace MfAA ke kulturně-politické situaci v ČSSR z 10.7.1963. SAPMO_BArch DY 30/IV A 2/392.

⁵² Srov.: *Dnešní potřeby a zítřejší perspektivy*, *Literární noviny* 1963, č. 40.

⁵³ Srov.: Katedrová věda :Tvář 1965, č. 2.

⁵⁴ AMZV TOT/NDR (1960-1964/kr. 4/č. 029.831.

neměla velký zájem o tvorbu z NDR, která se československému publiku zdála příliš schematická a dogmatická.

4.2 Diskuse o kultu osobnosti

Rok 1956 je pro státy Varšavské smlouvy charakteristický především vývojem po XX. sjezdu KSSS, který probíhal ve dnech 14. - 25. února 1956. Toto jednání je zřejmě právem považováno jak souputníky, tak i odpůrci socialismu jako významný historický mezník. Jádrem celého sjezdu bylo kritické zhodnocení dlouho udržovaného tzv. „kultu osobnosti“ J. V. Stalina a reformní přehodnocení ve všech oblastech, tudíž i oblastech ekonomických, kulturních, morálních, ideologických a politických. Na tomto sjezdu byl mimo jiné nastíněn i požadavek vrátit se k odkazu Leninovu a jeho myšlence o specifičnosti socialistických cest každé země.

Tento sjezd se vyznačuje mocenskými spory a snahou Chruščova o upevnění svého vlastního postavení. Jeho výpady proti Stalinovi měly za následek různé reakce v jednotlivých zemích Varšavské smlouvy. Přímý útok na Stalina Chruščov učinil 25. února 1956 v „tajné zprávě“ XX. sjezdu strany, ve které tvrdil, že „*kult osobnosti nabyl takového obudného rozsahu především proto, že Stalin používal všechny myslitelné metody podporující glorifikaci jeho osoby*“.⁵⁵ Tento projev nebyl nikdy zveřejněn v SSSR, protože vznikla obava z reakce sovětského lidu na tak neospravedlnitelnou potupu Stalina. Tento postup nebyl úplně nesmyslným, protože pouhý doslech o obsahu „tajné zprávy“ vedl v SSSR k nepokojům. „*Jak běžel čas a Chruščov se cítil jistější, byl více troufalejší a dal průchod své antistalinské nevrlosti jazykem velmi absurdním, vášnivým a zlomyslným. Při rozhovoru s delegací Komunistické strany Číny 22. října 1961 ostouzel Stalina jako „vraha“, „kriminálního“, „banditu“ a „idiota“. Ve svém projevu na recepci uspořádané sovětskou vládou při příležitosti 1. máje 1962 Chruščov označil Stalina za „hazardéra“, „despotu typu Ivana Hrozného“, „největšího diktátora v ruských dějinách“ a „hlupáka“*“.⁵⁶

Další důležitá událost byl XXII. sjezd KSSS, který je označován jako destalinizační. V Československu měla tato událost široký dopad. Jedním z důsledků

⁵⁵ Stalin a „kult osobnosti“, K 45. výročí XX. sjezdu KSSS [online]. 2008 [cit. 28-10-2008]. Dostupný z [www: <http://www.sds.cz/docs/prectete/tisk/dia_stal.htm>](http://www.sds.cz/docs/prectete/tisk/dia_stal.htm) .

⁵⁶ Tamtéž.

pak bylo zřízení tzv. Zvláštní komise KSČ, které předsedal v srpnu roku 1962 Drahomír Kolder. Jedním z úkolů této komise bylo přezkoumání procesů z 50. let. V dubnu 1963 předložila komise vyhotovenou Zprávu o výsledcích revize politických procesů z let 1949 – 1954, ve které bylo zjištěno, že ve většině rozsudků bylo postupováno protiprávně a procesy byly vykonstruovány. Nejprve se na základě možných důsledků, které by zveřejnění této zprávy mělo, upustilo od jejího oficiálního vydání. Teprve v srpnu roku 1963 se zveřejnily některé jednotlivosti, které měly i osobní důsledky. Ústřední komise KSČ se v dubnu ještě pokusila především na Slovensku ukončit spekulace o rehabilitaci odsouzených dopisem pro všechny členy strany. V tomto dopise bylo tvrzeno, že příčiny těchto závažných chyb začátku 50. let jsou důsledkem atmosféry vzniklé díky Stalinovu kultu osobnosti.⁵⁷

Zpracování okolností politických procesů se od začátku vyznačovalo nedůsledností, a tak přišla z řad spisovatelů brzy kritika na jeho formu a tempo. Na kongresu Československých spisovatelů, konaného ve dnech 22. - 23. 5. 1963 v Praze, označil Ladislav Mňačko období od roku 1956 až 1963 jako sedm ztracených let. Sekretář KSČ a hlavní ideolog Jiří Hendrych se pokusil sice radikálně, nicméně marně zabránit další diskusi o přepracování příčin a následků kultu osobnosti. Ještě ostřejší útoky přišly o čtyři dny později na zasedání Slovenského svazu novinářů, na kterém ředitel Novinárskeho študijného ústavu Miroslav Hysko napadl ve svém příspěvku Policejní metody minulosti ministerského předsedu Viliama Širokého kvůli jeho působení v procesu proti občanským nacionalistům a vyjádřil svou nelibost nad tím, že by měla být jména rehabilitovaných „opovrženímhodným způsobem zatajena“. Výtahy z této řeči byly otištěny ve stranických novinách Pravda.⁵⁸ Tuto situaci nelibě sledovalo představitelstvo NDR v Praze, které hlásilo do Berlína, že KSČ v tuto chvíli není schopná zaručit nejen svou vedoucí pozici při kontrole a vedení kulturních organizací, ale ani názorové prvenství při překonávání „stalinistických výstřelků“ minulosti.⁵⁹

Samotná SED odmítala i nadále kritická vypořádávání s následky kultu osobnosti v NDR a pozorovala situaci v ČSSR s nelibostí. Vedoucí tiskového oddělení v NDR, Edward Moldt, si stěžoval na „rozšíření“ do němčiny přeloženého článku z Rudého práva z 29. 3. 1963 o kultu osobnosti a cestě k jeho překonání na Československém velvyslanectví v NDR. Mezinárodní oddělení SED mělo za úkol

⁵⁷ Srov.: Schwarz W. (2004), s. 88-90.

⁵⁸ Srov.: Schwarz W. (2004), s. 89.

⁵⁹ Srov.: Bericht Vespers 20. 9. 1963. SAPMO-Barch DY 30/IV A 2/20-387.

velmi obezřetně studovat všechny články a veškeré publikace, které se jakkoliv týkaly polemiky dotýkající se tohoto problému.⁶⁰

Vzhledem k tomu, že se v Československu začaly na veřejnost stále častěji dostávat podrobné informace o průbězích jednotlivých procesů a byly z toho vyvozovány určité důsledky, byl nakonec nahrazen i ministerský předseda Široký v září roku 1963 Jozefem Lenártem. Důvodem této výměny byla Širokého spoluodpovědnost za politické procesy. Tímto se stal Široký největší obětí destalinizačního hnutí. Na Slovensku byl Karol Bacílek nahrazen v čele Komunistické strany Alexandrem Dubčekem. Zároveň muselo být rehabilitováno i mnoho členů strany, kteří byli odsouzeni v souvislosti se Slánského procesem.

To vše mělo do jisté míry vliv na uvolnění klimatu v Československu. SED vše sledovala s obrovskou nevolí, neboť to vnímala jako velmi škodlivý útok na neomylnost komunistické strany. V novinách Neues Deutschland vyšla nepřímá kritika diskuse o kultu osobnosti v článku „Warum wurde die Regierung in der ČSSR umgebildet?“. Tento příspěvek byl stylizován do odpovědi čtenáři a vychvaloval úspěchy, kterých bylo dosaženo v NDR ve srovnání s nedostatky kulturní politiky KSČ v Československu. „(...) když kritizoval soudruh Novotný tendence byrokratismu, těžkopádnost a schopnosti jednotlivých resortů v dosavadní činnosti ministerské rady, ukázalo se, že ústřední výbor neanalyzoval jen neuspokojivý stav při uskutečňování usnesení XII. sjezdu, ale energicky narazil i na překonání nedostatků (...) Naše strana, SED, učinila rozhodující kroky zlepšit vedení strany, ekonomiku a stát.“⁶¹

V tomto článku je čtenáři velmi jasně vysvětleno, že v Československu se vyskytly určité problémy, které ale východní Německo nemohou potkat, protože strana má vše pevně v rukou a k podobným chybám zde nemůže dojít. Toto poučování se ale velmi dotklo KSČ. Vedoucí hlavního oddělení československého ministerstva zahraničí Pavel Novotný sdělil na velvyslanectví Franzi Everhartzovi v půlce listopadu, že tento článek vzbudil u vlády velkou nevoli a odcizení a je považován za velmi nemístný. Everhartz odpověděl vyhýbavě, protože mu bylo doporučeno se od tohoto článku distancovat. Západní tisk využil této situace a označil NDR jako jediný setrvalý stalinistický a dogmatický stát.

⁶⁰ Srov.: Schwarz W. (2004), s. 88-90.

⁶¹ Neues Deutschland 29. 9. 1963.

4.3 Význam 5. plenární schůze ústředního výboru SED

Liberalizační tendence na začátku 60. let v Československu sledovala SED s nelibostí. V roce 1964, 3. – 7. února, se konala plenární schůze SED, na které došlo mimo jiné k velké a otevřené kritice některých ideologických a kulturních jevů v Československu. Některé pasáže jednotlivých příspěvků byly publikovány v Neues Deutschland. SED byla velmi znepokojena koncentrací „antimarxistických a revizionistických“ výroků a útoků z Prahy, především v oblasti filosofie a estetiky. Šéfredaktor Neues Deutschland Hermann Axen informoval 12. února 1964 československého velvyslanceckého radu Jiřího Götze o tom, že došlo ke zveřejnění některých kritických příspěvků plenární schůze.⁶² Axen jmenoval konkrétně další odezvy Kafkovské konference a navazující diskuse, které proběhly v některých časopisech.⁶³

Tato schůze vešla do veřejného povědomí především skutečností, že na ní byl velmi ostře kritizován profesor chemie a filosof Humpoldovy univerzity v Berlíně, Kurt Havemann. Někteří opírali svou kritiku tohoto muže o jevy v Československu. Horst Sindermann ve svém referátu řekl: *„Na berlínské Humpoldově univerzitě vystupuje již nějakou dobu soudruh Prof. Dr. Havemann s teorií revisionismu marxistické filosofie. (...) U pojetí soudruha Havemanna nemůže být přehlédnuta skutečnost, že mezi některými jeho revizionistickými teoriemi existuje těsná souvislost s názory, které se k nám dostávají z Prahy. (...) V poslední době jsou v ČSSR diskutovány některými umělci otázky umění a literatury v socialistických zemích, které nás zajímají proto, že se zabývají i situací v NDR. Vycházíme-li z konference o významu spisovatele Kafky, vidíme, že byl uskutečněn pokus prosadit v základních otázkách marxisticko-leninistické estetiky a kulturní politiky revisionistické stanovisko.“*⁶⁴

Také šéf ideologie Kurt Hager, který Havemanna kritizoval ještě ostřeji, vyčítal Praze přímou podporu tendencí, které škodí straně. *„V poslední době vystupují také někteří soudruzi v ČSSR, Rakousku a v jiných zemích, s nimiž soudruh Havemann přinejmenším sympatizuje, s požadavkem rozšíření pojetí realismu. (...) Protože se*

⁶²Srov.: Protokol der Sitzung des Politbüros vom 11. 2. 1964. SAPMO-BArch DY 30/J IV 2/2-920 in Brüderlich entzweit.

⁶³ Srov.: časopis Plamen, listopad 1963.

⁶⁴ Referat soudruha Horsta Sindermanna na V. plenární schůzi ZK SED. SAPMO-BArch DY 30/IV 2/1-306 list 105-107 tamtéž.

*zdráháme vzdát správné pozice socialistického realismu, nenapadlo nejnovější obnovitele marxismu nic lepšího, než o nás mluvit jako o dogmaticích.*⁶⁵

Také Alfred Kurella měl na V. schůzi připravený referát, v němž se opět vracel k Liblické konferenci a stanovisku československých spisovatelů. Kurellovy a Hagerovy příspěvky nebyly v Neues Deutschland zveřejněny, a tak se v ČSSR podrobněji nevědělo, co konkrétně obsahovaly. Podle informační zprávy, kterou napsalo československé velvyslanectví v Praze vedoucímu představiteli strany Novotnému, měla být v instrukcích, které dostaly od SED redakce nejdůležitějších tiskových orgánů, situace v ČSSR srovnávána se situací v Maďarsku v roce 1956 krátce před vypuknutí kontrarevoluce.⁶⁶ Vedoucí oddělení ÚV SED, Sigfried Wagner, označil situaci v ČSSR jako „špatnou“ a čl. mládež označil za „prozápadní“ a „amerikanizovanou“.⁶⁷ Oddělení SED bylo určitě informováno mimo jiné i o demonstraci na Petříně, která proběhla 1. května 1963 a na které provokativně vystoupili někteří mladiství proti státu.

4.3.1 Pražská reakce

Československé rozhořčení nad formou a obsahem této kritiky bylo velké. Berlínské velvyslanectví nazvalo postup SED jako „vměšování se do vnitřních záležitostí ČSSR a do kompetencí strany“.⁶⁸ 18. února 1964 se zabývalo předsednictvo KSČ průběhem V. plenární schůze. Podle Kouckého tuto kritiku vyvolaly události kolem Liblické konference, a to hlavně názorové výměny, které proběhly mezi jednotlivými účastníky konference v tisku, které započal Kurella svým kritickým příspěvkem v časopise Sonntag, a na níž pak byla zveřejněna reakce Goldstückera a Garaudyho v Literárních novinách. Novotný zase označil chování SED za „velkopanský postoj“. *„Berlín se choval tak, jako bychom byli jeho provincií.“*⁶⁹

Prezidium KSČ požádalo Kouckého, aby sdělil velvyslanci NDR Vesperovi, že je Praha rozhořčena veřejnou polemikou Sindermanna. Koucký tedy 20. února Vespera pozval z tohoto důvodu k sobě. Vesper se snažil trochu uklidnit situaci. Koucký

⁶⁵ Referat soudruha Kurta Hagera na V. plenární schůzi ZK SED. SAPMO-BArch DY 30/IV 2/1-307 list 24 tamtéž.

⁶⁶ Srov.: SÚA Fond Novotný/Zahr./NDR/kr. 1b/139.

⁶⁷ Srov.: AMZV TOT/NDR/1960-1964/kr. 10/č. 021.682/64-3.

⁶⁸ Srov.: SÚA Fond Novotný/Zahr./NDR/kr. 1b/139.

⁶⁹ Průběh schůze předsednictví ÚV KSČ k V. plénu: SÚA 02/1/2962-1966/5653/15/III.

nakonec ukončil celý rozhovor s tím, že došlo k překroucení Hájkových vyjádření, které citoval Sindermann.⁷⁰ Nedošlo tedy k žádným významnějším závěrům.

KSČ se nechtěla oficiálně hájit proti výčitkám z Berlína, ale naopak se snažila za každou cenu bránit dalším spekulacím na veřejnosti a především v tisku. To dokumentuje i zpráva Koschaka (korespondent ADN) z 18. března 1964. Antonín Novotný ve své řeči před Národní frontou zdůraznil, že „ČSSR nepotřebuje žádné rady při řešení ideologických a kulturních otázek.“⁷¹

Dalším jevem, který neposílil vztahy mezi ČSSR a NDR bylo to, že SED veřejně kritizovala čl. soudruhy u KSSS, kde ale narazila na neporozumění a odmítnutí. Německý velvyslanec v Moskvě, Rudolf Dölling, sdělil Ulbrichtovi ve zprávě z 8. dubna 1964, že ho Anastaj I. Mikojan, předseda prezidia Nejvyššího sovětu, požádal, aby do Berlína vyřídil Chruščevovo politování a zármutek nad ideologickou diskusí, kterou SED započala. To, že byly v sovětském časopise *Innostrajana Literatura* zveřejněny tři Kafkovy povídky, bylo hodnoceno jako tiché vyjádření názoru KSSS.⁷²

4.3.2 Důsledky pro kulturní vztahy

Dění na schůzi a následná útočná vystoupení ze strany zástupců DDR a SED proti Československu znamenalo výrazné ochladnutí vztahů, a to nejen v kulturní oblasti. Velvyslanectví v NDR v Praze si krátce po konání plenární schůze stěžovalo na „citelnou odměřenost vedoucích soudruhů při oficiálních, stejně jako neoficiálních rozhovorech a příležitostech.“⁷³

SED nezůstala pouze u kritizování na domácí scéně, ale snažila se na svoji stranu získat i ostatní země východního bloku. Kromě toho, že své znepokojení vyjádřila v Sovětském svazu (viz výše), mluvil Ulbricht v Budapešti během pobytu delegace 6. - 12. května 1964 o „nebezpečných tendencích v kultuře v Československu a Polsku, které se musejí zakázat“.⁷⁴ Československá republika neměla zájem o to se nějak hájit a ani se pravděpodobně necítila před NDR nějak nepatřičně. Spíše naopak představitele popuzoval neustálý zájem ze strany Německa a kritické kampaně.

⁷⁰ Srov.: SÚA 02/1/1962-1966/2934/14/III.

⁷¹ Informace Koschaka. SAPMO-BArch DY 30/IV a 2/20-393.

⁷² Srov.: SÚA Fond Novotný/Zahr./NDR/ kr. 4/142.

⁷³ Srov.: Psaní Everhartze Winzerovi z 18. 3. 1964. SAPMO-BArch DY 30/IV A 2/20-398.

⁷⁴ Srov.: AMZV TOT/NDR/1960-1964/kr.10/č. 024.770.

Historik a spolupracovník institutu marxismu a leninismu, Wolfgang Kießling, zaregistroval během svého přednáškového turné po ČSSR u většiny soudruhů rezervovanost, roztrpčení a nezájem, kdykoliv došlo na téma revizionismu v kultuře. Kießling informoval, že východoněmecké velvyslanectví v Praze není postupem SED nikterak nadšeno a kritizuje i chování ministra kultury.⁷⁵

Na začátku podzimu 1964 začalo vyjednávání o podobě nové bilaterální kulturní smlouvy obou zemí, která vešla v platnost 6. října 1964. Tato smlouva byla na pět let a zahrnovala vzájemné výměny zkušeností a expertů ve všech oblastech kultury a vzdělání, médií a společenských organizací. Ministr zahraničních věcí David řekl ve svém proslovu po podepsání smlouvy, že rozšiřování kulturní spolupráce nepovažuje za nejdůležitější. „*Naším hlavním úkolem není rozšíření kontaktů. Musíme se koncentrovat na zvýšení jejich kvality a odborné a politické účinnosti.*“⁷⁶ Z této řeči jasně vyplývá, že vztahy mezi oběma zeměmi nebyly považovány za ideální.

Přesto, že byla smlouva podepsána a schválena, omezovala KSČ oficiální kontakty se SED a vzájemné vztahy už byly dávno narušeny. SED se stále kriticky zajímala o situaci v ČSSR a sledovala i kulturní a vědecké kontakty mezi ČSSR a SRN, kterým nebyla nakloněna.⁷⁷

⁷⁵ Srov.: Zpráva o rozhovorech a pozorování během cesty v ČSSR 26. 2. - 4. 3. 1964. SAPMO-BArch DY/IV A 2/388.

⁷⁶ Rudé právo 7. 10. 1964.

⁷⁷ Srov.: Schwarz W. (2004), s. 110-114

5 Problémy v kulturních vztazích v letech 1965-1967

Na XI. schůzi ÚV SED v roce 1965 informoval Walter Ulbricht o pozici SED vůči vývoji v československé kultuře. Stejně jako v předchozích letech byla jeho řeč kritická, ale v jeho zároveň se v ní dá vystopovat jistá snaha o obnovení dobrých vztahů, ovšem za předpokladu, že se československá kulturní scéna do jisté míry přizpůsobí té východoněmecké. Zmínil také, že se KSČ již roky snaží o vypořádání s negativními jevy v kultuře, nicméně její počínání dosud nepřineslo větší úspěchy.

Cílem kulturních kontaktů mezi oběma zeměmi by tedy podle něj mělo být vzbuzení porozumění u československých soudruhů pro národní politickou úlohu kultury v souladu s Bitterfeldskou cestou, aniž by přitom byl poškozen československý národní cit, který je úzce spojený s hrdostí nad jejich kulturním vývojem. Dále upozorňuje, že při řešení vzájemných problémů by měly být obeznámeny obě strany, aby nedocházelo k nedorozuměním.⁷⁸ Zřejmě zde naráží na předchozí události, zvláště pak na důsledky V. plenární schůze ÚV SED.

Přes tyto snahy byly ale vzájemné vztahy poněkud omezeny. V této době dochází minimálně k česko-německým výměnám umělců, a když, obvykle končí nějakou nepříjemností. Také diskuse mezi oběma zeměmi jsou minimální a obvykle k ničemu nevedou. V NDR jsou zakazovány nové československé filmy a překlady českých a slovenských děl se omezují na knihy starší, neproblematické a na zábavnou literaturu.

Vměšování se NDR do československé politiky nepolevuje a v říjnu roku 1966 se Kurt Hager opět pokouší přesvědčit Hendrycha a Kouckého o nezbytnosti prosazení tvrdší linie v kulturní politice. Oba pozval u příležitosti oslav 17. výročí založení NDR do Berlína, ale bezúspěšně.⁷⁹ Téměř ve stejnou dobu byl totiž odmítnut prodej československého kulturního plátku Univerzum poštovní a novinovou službou NDR. Na dotaz Koláře, proč tomu tak je, odpověděl ministr zahraničních věcí Gustav Hertzfeld vyhýbavě a poukázal na nedorozumění.⁸⁰

⁷⁸ Srov.: Informationsmaterial XIII. Parteitag der KPČ/Mai 1966. SAPMO-BArch NY 4182 Bd.I/1231 Blatt 203-251, hier Blatt 237-239.

⁷⁹ Srov.: AMZV TOT/NDR/1965-1969/kr. 5/č. 027.884.

⁸⁰ Srov.: tamtéž.

5.1 IV. sjezd československých spisovatelů

V červnu roku 1967 se konal IV. sjezd Svazu československých spisovatelů, který vzbudil velkou pozornost nejenom v Československu, ale i v zahraničí. Došlo zde k otevřenému konfliktu mezi vedením KSČ a kulturními tvůrci, který byl předvídatelný již při přípravě sjezdových referátů. Sjezd se uskutečnil v Národním domě na náměstí Míru v Praze ve dnech 27. - 29. června.

Delegaci ÚV KSČ zastupoval Jiří Hendrych, který byl hlavním ideologem. Oproti očekávání, do té doby byl považován spíše za umírněného, vytáhl do boje proti reformním komunistům. Celý sjezd nakonec demonstrativně opustil, protože probíhal velmi bouřlivě. Celkem vystoupilo na jednání přes 40 řečníků. Úvodní projev měl Milan Kundera, který vše zahájil esejí O nesamozřejmosti existence českého národa, ve které varoval před ztrátou historické paměti. Dále zdůraznil potřebu svobody tvorby.

Další diskusi vyvolávající referát měl Pavel Kohout, který kromě požadavku umělecké svobody provokoval ještě tím, že zmínil pomlouvačnou protiizraelskou kampaň. Ve svém příspěvku nadnesl paralelu izraelsko-arabské války s rokem 1938 a Československem. Přesto, že oficiální stanovisko vlády bylo podporovat Araby, vznesl požadavek, aby se občan mohl sám vyjádřit k různým problémům, i když jeho názor bude odlišný od stanoviska oficiálního. *„Nejde mi, jako nešlo autorům cenzurovaných článků, o polemiku se stanoviskem vlády. Jde mi o prosazení možnosti, abych směl veřejně vyjádřit svůj názor k nejzávažnějším otázkám domácí a zahraniční politiky, vzbuzují-li mou pochybnost. V případě, který jsem uvedl, by se našlo dost erudovaných odborníků, kteří by můj názor třeba opravili anebo vyvrátili. V krajním případě by ho odmítli, anebo se od něj distancoval oficiální mluvčí vlády, třeba na pravidelných tiskových konferencích, které pořádají i země s menší demokratickou tradicí, než je Československo, třeba Nigérie.“*⁸¹ Dále prohlásil, že *„ani socialismus se neubrání periodám diktátorů a božstev“*.⁸² Také projevy Václava Havla, Ivana Klímy, Karla Kosíka, A. J. Liehma či Ludvíka Vaculíka, se dotkly závažných společensko-politických otázek.

Ludvík Vaculík ve svém projevu nastínil mimo jiné myšlenku, že jsou všichni lidé otroky mocných a zároveň vlastní „stádovitosti“ a neschopnosti se tomu vzepřít. *„Jestli jste si všimli, my všichni Češi i Slováci inklinujeme k pocitu, že nás na našich*

⁸¹ Z Antologie k Dějinám české literatury (2003), s. 388.

⁸² Tamtéž.

*nejrůznějších pracovištích řídí vždy člověk neschopnější, než jsme sami. A všichni, kdekoli se sejdem, jen skuhráme. (...) Praktičtí živlové si našli náhradní pole aktivity, nepraktičtí si ošetřují aureolu mučedníků, na literárním trhu je móda deprese, duševního rozvratu a nihilismu. Orgie snobů. I chytrý člověk hloupne. Občas se u něho projeví pudová potřeba sebezáchovy - má chuť fackovat vpravo vlevo. Ale když se podívá nahoru, co nad ním visí, a dolů, co je schopno ještě ho pošlapat, řekne si: Proboha pro koho!*⁸³

Důsledky těchto vystoupení byly markantní. Strana se pokusila rozdělit spisovatele, izolovat největší kritiky a naopak získat podporu těch, kteří na sjezdu vystoupili pozitivně. V září roku 1967 odebralo svazu jeho týdeník Literární listy, které byly následně převedeny pod správu ministerstva kultury. Tyto kroky ale spisovatele ještě více sjednotily.

5.1.1 Hodnocení sjezdu spisovatelů ze strany SED

Setkání velvyslaneckého rady Everhartze s vedoucím ÚV KSČ, Josefem Sekerou, a vedoucím oddělení ÚV KSČ pro kulturu a umění, Antonínem Šafaříkem, které proběhlo 10. 7. 1967, mělo za úkol osvětlit kongres. Sekera nejdříve zdůraznil, že strana zasáhla ještě před kongresem, a to při návrhu, který předložilo prezidium svazu. Návrh obsahoval, kromě jiného, požadavek třídní demokracie, zpochybnění vůdčí role strany a správnosti vyhodnocení mezinárodní situace (Izrael). Poté Sekera informoval o obsahu příspěvků Vaculíka a Kohouta a o zabránění tajným hlasováním znovuzvolení těchto spisovatelů do ústředního výboru spolku. Dále bylo proti nim neodkladně zahájeno stranické řízení. Everhartz se zeptal, v čem může být příčina vzniku tak výrazného křídla opozice, načež Sekera odpověděl, že se to dá těžko posoudit. Everhartz poznamenal ve své zprávě: „*V této souvislosti lze podotknout, že jsme získali dojem, že soudruzi ÚV při analýze příčin stojí teprve na začátku a že považují některé problémy za povrchní.*“⁸⁴

Situaci vyhodnotilo samo kulturní oddělení SED s tím, že se třídnímu nepříteli podařilo zasáhnout jednu ze socialistických zemí. Důvodem měla být čím dál tím větší spolupráce se západním Německem a Berlínem, propagace mezinárodní integrace

⁸³ Projev na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů [online]. 2008 [cit. 02-11-2008]. Dostupný z [www: <www.ludvikvaculik.cz>](http://www.ludvikvaculik.cz).

⁸⁴ Aktenvermerk über ein Gespräch Everhartz/Sekera vom 11. 7. 1967. SAPMO-BArch NY 4182 Bd. I/1232 Blatt 130-136. In Brüderlich entzweit. S. 268.

a proevropských myšlenek, chyby v oblasti ekonomiky, opětovné diskuse o kultu osobnosti a ideologická rozháranost i v řadách členů strany. Kongres měl sice ukázat, že většina tyto myšlenky nepodporuje, nicméně se ukázalo, že tyto škodlivé myšlenky se do kultury dostaly.⁸⁵

SED určitě potěšilo, že po kongresu byla přijata opatření, která tvrdě postihla některé účastníky. Ústřední výbor se rozhodl vyloučit ze strany Klímu, Liehma a Vaculíka a Svazu spisovatelů byly odňaty Literární noviny. Také redakční vedení týdeníku Kulturní tvorba bylo vyměněno.

⁸⁵ Srov.: Zpráva soudruha Baumgarta o některých problémech kulturněpolitické situace v ČSSR z 5. 9. 1967. SAPMO-BArch NY 4182 Bd. I/1232. Tamtéž.

6 Socialismus a individuuum

6.1 Sekyra

Ludvík Vaculík

V roce 1966 vyšla Sekyra jako druhá Vaculíkova kniha. Předcházela jí „Rušný dům“ z roku 1963. Na ohlasy čtenářů autor reagoval: „Čtenáři moje psaní hodnotí různě dobře, ale nejčastěji slýchám, že Sekyra byla nejlepší. Říkávají mi to starší čtenáři a mně někdy napadne: tys asi od té doby toho moc nepřečetl... A mám někdy pocit, že tím nepřímo kritizují moje pozdější psaní. Jako by chtěli naznačit, jak jsem se mravně zkažil. A já myslím, že ano: porušil jsem některé články svého řádu, a psal o tom.“⁸⁶ Osobně si myslím, že Sekyra je jedním z nejpozoruhodnějších jevů české literatury 60. let 20. století.

Kostru celého příběhu tvoří vypravěčova plánovaná návštěva bratra, který se žije jako řidič automobilové dopravy na Valašsku. Mezi tím ale popíše celý svůj život a život své rodiny, práci sebe jako pražského redaktora a především se pokouší zrekapitulovat osud svého otce. Svým tematickým zpracováním se zařazuje mezi knihy, které přímo kritizují současný režim a řeší roli jedince v pozici člověka, který se musí vypořádat nejenom se svou vlastní rolí v systému, ale i s rolí svého otce a dalších. Hlavní hrdina obžalovává a hájí stranické nadšení a neústupnost otce a zároveň se s ním ztotožňuje.

Ludvík Vaculík vnesl do české literatury touto knihou i zajímavé stylistické zpracování, které se neslučuje s požadavky socialistického realismu požadujícího jasné chronologické uspořádání. Nabízí čtenáři polyperspektivní pohled na danou situaci a za tímto účelem využívá i citace a útržky z dopisů, které jsou pouze stylisticky upravenými dopisy jeho vlastního otce, vzpomínky, úvahy, či folklórní říkadla, písně nebo dětské průpovídky. Některé dopisy a odpovědi na ně jsou řazeny po sobě, jak postupně docházely, a tak vypadají jako rozhovor z absurdního dramatu, kdy obě strany mluví o něčem úplně jiném a není možné najít společnou řeč. Řeč zde je překážkou komunikace a vyjadřuje osamocení člověka a ztrátu schopnosti dorozumění se s ostatními lidmi.

⁸⁶ Sekyra [online]. 2009 [cit. 15-01-2009]. Dostupný z [www: <http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=35>](http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=35).

6.1.1 Formální postupy

Zpracováním připomíná Vaculíkova Sekyra kubistické malby, kdy je celkový obraz rozložen do nejmenších epizod, které se pak různě poskládají do nového celku. Nejpatrněji je to zřetelné v popisu jednotlivých postav. Osoby vystupují v jediném okamžiku ve všech svých rolích a spojují tak dohromady nejenom svou minulost a přítomnost, ale i budoucnost. „*A přece v kismetu už muselo být psáno, co bude ve světě i u nás za třicet let, a protože všechno minulé, přítomné i budoucí existuje stejně platně, (...)*“⁸⁷ Sám vypravěč se tedy zmiňuje o prolínání časových rovin, ve kterých nevynechává ani budoucnost. Není to tedy tak, že se události přítomnosti prolínají pouze s událostmi minulými, jak bývá často v interpretacích této knihy zdůrazněno, ale mají stejnou váhu jako události, které teprve přijdou. K tomuto zdůraznění využívá autor kombinace všech tří časů současně. O svém nejmladším bratrovi mluví vypravěč jako o bratru řidičovi, a to i ve chvílích, kdy je ještě dítětem a řidičem se má teprve za několik let stát. „*Malému bratrovi, který tenkrát ještě nebyl na Slovensku, jsme zavázali oči, protože chtěl, maminka s řidičem na klíně seděla u sporáku, který dírami házel po stěnách záblesky, smála se a koleny odvracela od plotny bratra, který se velice mazaně točil po kuchyni, a přesto nic nenacházel.*“⁸⁸ Díky užití této formy se objevují najednou všechny podoby jednoho člověka procházející napříč časovou osou.

Tohoto dojmu nedociluje pouze střídáním časových rovin, ale i ukazování jedince v různých rolích, které všechny patří k jedné osobě. Jeden člověk je v určitém momentu zároveň bratrem, synem, manželem, dítětem a řidičem, jak je tomu například u bratra řidiče. Otec vypravěče je v momentě, kdy pracuje v pohraničí, člověkem, který se bojí, že bude zabit, jak informuje svého syna on, nebo tím, kdo má být zabit, jak se domlouvají místní obyvatelé. Podle toho, kdo o něm právě mluví a z jakého pohledu ho vidí. V jaké pozici se dotyčný právě nachází, je určeno tím, kdo se na něj v kterém okamžiku dívá. „*(...), že kdesi jsme měli domek pod lipami, v němž jedni byli otcem a matkou a druzí jejich dětmi, (...)*“⁸⁹ Problém s takovým definováním člověka nastává v okamžiku, kdy je mu přisouzena pouze jedna funkce a není brán ohled na ostatní složky jeho osobnosti. K tomuto přisuzování dochází v běžné společnosti neustále a lidé si tak zjednodušují vnímání světa kolem sebe. „*(...) a když si ho zařadili, mohl vyvádět*

⁸⁷ Sekyra, s. 23.

⁸⁸ Tamtéž, s. 53.

⁸⁹ Tamtéž, s. 143.

vše ve své roli. *Ano, pochopil jsem, dostal jsem roli nevyhoditelného bouřliváka, jsem takový náš erbovní bulíček, jehož přirození se smí na obraze jevit, jako šéf je zas vyměňovací šéf a cestář normalizovaný státní blbec.*⁹⁰

V knize se jednotlivé podoby člověka promítají do jedné chvíle a scelují se do obrazu, čímž je čtenář neustále nucen být v konfrontaci se všemi stránkami skutečnosti, nebo alespoň s těmi, které mu autor nabídne. K této konfrontaci dochází v případech, kdy vypravěč popisuje jednání některé figury, která je uvedena nejprve funkcí, kterou v epizodě plní, a k níž je následně připojena i funkce další. *„Tak jsme dogazdovali, pravila maminka a byl to úsměv družstevnice, neboť tatínek ji přihlásil.*⁹¹ Maminka je na tomto místě zároveň družstevnici i maminkou, a na jiném místě otec otcem i předsedou. *„Předseda se usmíval a třel si přemýšlivě strnisko na bradě. Chvilí mlčel. ‘Hm! Nemáme čas, chlapci. Je mimořádná doba a ta chce mimořádné činy,’ řekl tatínek (...)*⁹²

Tímto způsobem se zaměřují i ostatní známé osoby, které vstupují anonymně do děje z nezaujatého pohledu a které následně dostávají konkrétnějšího obrysu tím, že je upozorněno i na zbylé složky jejich konání, ať už minulého či budoucího, podle toho, v jakém časovém úseku se děj právě nachází. *„Konečně náčelní řekl: ‘Vašemu děvčeti se stalo neštěstí.’ (...)* Pak Tonda řekl: (...)⁹³ Náčelník v tuto chvíli je zároveň člověkem z dřívějšíka již známým, a čtenář má tak možnost vidět jeho přítomnost i s jeho ostatními rolemi, protože se o nich již dříve dočetl, ale i jeho minulost, protože o ní byl informován v předchozí kapitole. Náčelník je tedy Tonda, který pochází ze sociálně slabé rodiny a pásł kozy. Do budoucnosti se zase obrací epizody, v nichž se vypravěč zabývá minulostí. *„Tu je pěkně,’ zvolalo děvče a nevědělo, že bude moje maminka.*⁹⁴

K tomuto způsobu popisu osob se vypravěč uchyluje ve snaze vyrovnat se se svým otcem jako s osobou, jejíž všechny složky není schopen pochopit a snaží se tak konstruktivně a objektivně zhodnotit jeho život. Přesto ale dochází k poznání, že je nemožné pochopit a detailně poznat tuto osobu, jejíž jednání je zachyceno v několika životních etapách, v nichž ho vypravěč pozoruje. Při tomto zkoumání využívá jak časových horizontálních projevů, tak i vertikálních složek jeho rolí. Neustále ale

⁹⁰ Sekyra, s. 116.

⁹¹ Tamtéž, s. 60.

⁹² Tamtéž, s. 51.

⁹³ Tamtéž, s. 79.

⁹⁴ Tamtéž, s. 113.

nachází další nové stránky tohoto muže a dochází k poznání, že i jeho pohled se časem proměňuje. Jak je tomu v případě posledního dopisu otci, ve kterém odsuzuje jeho jednání a není ochoten akceptovat, že se chce znovu oženit. Po pěti letech se dívá na tento svůj čin jinak. Celou tuto snahu dostat se pod slupku jednoho člověka a zaujmout k němu jednoznačné stanovisko připomíná vypravěčův sen, který k tomu tvoří jakousi paralelu. „*Když jsem spal, zdálo se mi o horách, které se ke mně pomalu natáčely všemi boky, a já jsem viděl známé svahy a klíny, které však podivně souvisely s úplně neznámými a nevidanými, procházel jsem k nim a ocital se na nepředvídaných místech a nemělo to poznávání a objevování konce, protože hory se stále přesouvaly, byly blíže známé strašidelně cizí zároveň.*“⁹⁵

Podobně je tomu tak i v začlenění epizody o stolařovi, který se zbláznil. Jeho příběh vstupuje do vyprávění na několika místech a pokaždé je k němu něco přidáno, jakoby se změnil úhel pohledu, ze kterého je jeho osud pozorován. „*A tady si dávno a dávno postavil dům jeden stolář. Umřela mu žena, zůstal s děckem sám. Seděl v nové dílně a zpíval si. Odvezli ho do blázince, a jestli neumřel, žije tam dodnes. Ještě jednou, protože první líčení bylo nevýrazné: (...)*“⁹⁶ Ke stolařovi se vypravěč vrátí ještě na několika dalších místech, až dojde k závěru, že se možná vůbec nejednalo o blázna, ale o člověka, který jednal pod tíhou extrémní situace ve zkratu a v blázinci je stále držen z toho důvodu, že se ti, co jej svazovali, bojí, že si to bude pamatovat.

Ivan Klíma označil metodu, kterou Vaculík při vypravování používá za "metodu záměny podstatného a nepodstatného". „*Často se tu důležité dějinné události nebo významné mezníky v životě otcově mihnou jen jakoby okrajově, jako letmé zmínky. Zato jsou bohatě rozvíjeny scény výprav do hor na dříví a stavění domu.*“⁹⁷ Domnívám se, že scény popisující výpravy do hor na dříví a stavění domu jsou stejně podstatné a důležité jako významné mezníky v otcově životě. Popisují totiž další stránky této osobnosti, které slouží naprosto stejně snaze tuto osobu popsat. Epizoda, v níž je pouze dvěma slovy popsána smrt matky, podle mého názoru není důkazem toho, že autor zaměnil podstatné za nepodstatné, ale toho, že smrt matky není důležitá pro poznání otcova osobnosti.

Tomu, co je pro vyprávění nepodstatné, se nevěnuje pozornost. Popřípadě se pouze zmíní, což samo o sobě na událost upozorní, jak je tomu právě ve zmínce

⁹⁵ Sekyra, s. 103.

⁹⁶ Tamtéž, s. 25.

⁹⁷ Vítězslav Macháček: 50 českých autorů posledních padesáti let [online]. 2008 [cit. 11-11-2008]. Dostupný z [www: <http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=35>](http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=35).

o matčině smrti. Jednou z postav, které pro děj nejsou důležité, je vypravěčův bratr, který je na Slovensku. Tím, že je bratr na Slovensku se čtenáři dá najevo, že nemá žádný vliv na jednotlivé dění. Je jakoby odsunut a odklizen z prostoru dějiště. Pokud jeho postava vystupuje v epizodách z dětství, uvede se tato skutečnost tak, že bratr ještě na Slovensku nebyl, tudíž do tohoto vyprávění patří.

Autor na 147 stranách nabízí mnoho možností k zamyšlení se nad pohnutkami lidského chování a určitou životní filosofii, k níž využívá nejrůznějších stylistických prvků od vytvoření zvláštního druhu času k nejrůznějším prostředkům nabízejícím polyperspektivní pohled. Kniha je svým stylistickým zpracováním pozoruhodnou součástí nástupu nových literárních forem 60. let.

6.1.2 Jedinec v pozici moci

Do centra celé knihy se dostává vypravěčův otec, který svým způsobem života zavalil příčinu prvorozenému synovi, aby se snažil po jeho smrti vyrovnat s jeho často bezohlednými praktikami komunistického funkcionáře, který upřednostňuje stranické úkoly nejenom nad zájmy své rodiny, ale i nad své vlastní. Tíha těchto úkolů se časem dostává do rozporu s jeho přirozeností a v rámci úspěšného pokračování práce obětovává dobré vztahy s ostatními lidmi, i své svědomí. Otcova proměna je podtržena i jeho způsobem projevu, kdy se oprošťuje od nářečního výraziva, které je spojeno s přirozeností přírody, k níž tíhne a která je mu filosofií i božím chrámem.

Zprvu se snaží jít příkladem a odevzdá své malé políčko do družstva. Tento čin ale není nikterak velkolepý přesto, abychom mu nekřivdili, že to pro něj muselo znamenat hodně, protože ve srovnání s tím, co by museli odevzdávat ostatní sedláci, nešlo o žádný majetek. Dávat věci dohromady a dělit se o ně je prostě snazší pro člověka, který má míň než ostatní, než pro ty, kteří celý život dřeli, a pak se o jejich majetek mají starat lidé, kteří tomu nerozumí. Je to patrné i z rozhovoru, který vede vypravěčův strýc. Na otázku, zda dojí krávy, odpoví: „*Ale jináč dojí jedna deset a druhá trochu míň. To je dost, řekl jsem. To je málo!*” Ozval se strýček. *No ale v kolchozi by dnes aj tak byly údernicami!*⁹⁸ Je přirozené, že sedláci těžce nesou, když vidí, jak je s jejich majetkem nakládáno.

Do předních funkcí se v knize dostávají lidé, kteří před rokem 1948 nic neměli, a tak mají pocit, že třídní spravedlnost se projevuje tak, že cizí majetek musí být

⁹⁸ Sekyra, s. 131.

rozdělen. Není to pouze v postavě otce, ale i třeba v postavě Tondy, který dohlíží na průběh celé akce z pozice policisty. Z dnešního pohledu nám to přijde lehce absurdní a podobné nakládání s cizími věcmi bychom brali jako krádež. V té době ale byl vyvrhelem, ten, kdo nechtěl zlodějům dát to, co měl. „*‘Ale, když my jsme ve válku neměli, co jest, oni jedli. Když jsme s naší maminkou stavěli tuto chalupu, museli jsme si vydlužit na všechny strany, aj u něho. A sotva jsem vytáhla paty do Iránu, už chodili upomínat, žádná škoda. Nehledě na to, že je to třídní spravedlnost.*“⁹⁹ Situace trochu připomíná současné výkřiky některých jedinců, kteří svou chudobu demonstrují na tom, že soused má značkové boty a on ne. V této ukázce se spojují dohromady dvě skutečnosti. Určité demonstrování spravedlnosti těm, kterým nemá být pomoheno, protože ani oni nepomohli, tedy soukromé spory, s podřízením se zájmu velkých věcí, při kterých nesmí být brán zřetel k osobnímu prospěchu.

6.1.3 Svoboda jednání

V zájmu plnění stranických úkolů se otec čím dál tím více vzdaluje své rodině a z otce, kterého děti znali jako hodného a pracovitého člověka se stává téměř fanatik. Nasnadě je ale otázka, zda to není tím, že děti přestávají být dětmi a očima dospělého člověka nahlízejí na mnohé skutečnosti jinak. Určitý vývoj v konání otce ale pozoruje i matka. „*Ale tato! Já to vidím, ty nejsi dobrý.*“¹⁰⁰ Jednou větou shrne prostým rozumem, že špatné věci nelze omlouvat ani dobou ani je nejde považovat za součást prostředků směřujícím k vyšším cílům.

Přesto otec tuto metodu neúnavně obhajuje. „*‘Já tady nejednám za sebe, rozumíš!’ Znovu hledal pohledem můj souhlas. ‘Mě postavili na toto místo soudruzi!’*“¹⁰¹ Svou funkci bere smrtelně vážně a nehodlá brát ohled vůbec na nic. „*Pro mě na prvním místě je společnost a dělnická třída! A na druhém a dalším místě švagři, a celá rodina!*“¹⁰²

Nesmyslnost některých požadavků vyjadřují otcovy nároky na svoji ženu. Jakási komická absurdita vyznívá z jeho rozhodování o chování druhých. „*‘Bud’ zticha, tebe se nikdo neptá, řekl prudce, pak se k ní otočil a snažil se zmírnit (...). ‘Naprosto správně, jsi členka, tak chod’ rádně na schůze a tam mluv. To my právě chcem a za to bojujem,*

⁹⁹ Sekyra, s. 70.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 68.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 68.

¹⁰² Tamtéž, s. 69.

aby naše ženy, matky, vyšly od téj plotny a hovořily o správě veřejných věcí. Či jsem ti to nikdy neřekl?“¹⁰³ Matka má být zticha, protože ji nikdo nevyzval, aby své názory prezentovala, na druhou stranu má vyjít od plotny a mluvit.

Kniha naráží i na problémy, které si porobený národ nese do budoucnosti. Ve chvíli, kdy je vyvinut nátlak a lidé se nerozhodují na základě vlastní vůle a svobody k tomu, aby přijali nějaký systém, nařízení či náboženství, přenáší porobenost i na další generace. Nikdo nemůže očekávat, že člověk, který dělá něco proti své vůli, může dobře sloužit věci. „*Však také tito hospodáři odvedou společnosti méně kvalitní děti: s genem poniženosti.*“¹⁰⁴ Touha po svobodě projevu je vyjádřená z pozice prvorozeného syna, který pracuje jako redaktor. Své články musí podrobit vyšším nařízením a držet se pravidel, která ne vždy korespondují s jeho přesvědčením.

Ve vyprávění odehrávajícím se v současnosti dochází k několika nespravedlivým jevům, které mohou být promlčeny, ale vypravěč má potřebu se k nim vyjádřit. Nejhorším činem, kterého se dopustí, je kritika práce vlastního otce. V celé knize se nenajde původní obsah tohoto proslovu, přesto cítíme, že byl velice ostrý. Dostává se tak do pozice kritika společenského systému, který si není až úplně jistý, zda je jeho chování dobré, přesto si za ním stojí. Podobným dilematem si projde i jeho kolega Slávek, který přesto, že celou dobu neví, zda je vypravěč hrdina či sobec, se rozhodne jednat podobně. Tento člověk ale neunese tíhu rozhodnutí, kterou na sebe svým konáním převzal a dostane infarkt. Způsob jakými jsou jednotliví pěšáci ve vedoucích pozicích nuceni podrobit se poslušně rozkazům, ční v taktice zastrašování. Pokud jedinec nevykoná dobře svůj úkol, je vyhozen, ale dostane druhou šanci. Tak se zalekne a příště si směle kroky odpustí a je rád, že má své místo jisté i s tím detailem, že musí překousnout skutečnosti, se kterými nesouhlasí.

Na pozadí problémů s plněním plánů a kontroverzních rolí jednotlivců ve společnosti jednajících mnohdy proti svému přesvědčení, vyvstává otázka, zda je možno se proti tomuto společenskému uspořádání vzbouřit. Někteří hrdinové z knihy Ludvíka Vaculíka docházejí ke zjištění marnosti této snahy, přičemž pro tento svůj krok alibisticky shledávají oporu v tom, co sami kritizují a omlouvají tak své pasivistické postoje. „*Když se necháme vyhodit, přijdou sem ještě větší prostitutky. Takže komu to prospěje.*“ Po těchto smluvených slovech přišla vtipná role Slávkova: *‘Správně. V našich rukou leží rozhodnutí o tom, až jak veliké kurvy si může tento národ*

¹⁰³ Tamtéž, s. 62.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 50.

*dovolit.*¹⁰⁵ Tito lidé nejsou na rozdíl od vypravěčova otce přesvědčeni, že jednají v rámci sociální spravedlnosti, ale zároveň ani nejsou ochotni ohrozit své místo vybudované v takto nastoleném režimu. Do opozice vůči nim se staví sám vypravěč, kterému je ale jasně dáno najevo, že tímto svým jednáním neohrožuje pouze sebe a svou rodinu, nýbrž i postavení svých spolupracovníků. Tito lidé symbolizují mlčící většinu společnosti, která přes vědomí nesprávnosti celého systému, napomáhá svou pasivitou jeho udržení. „*Neblázni,*“ šeptal mi Slávek. *“Znemožňuješ, aby se k tobě někdo přidal.”*¹⁰⁶

Celá kniha tedy nabízí rozmanité spektrum lidských charakterů, v jejichž světle nabývají některé zásadní otázky a problémy zcela jiných rozměrů, než původně představovaly.

¹⁰⁵ Sekyra, s. 48.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 115.

6.2 Nachdenken über Christa T. (Návraty ke Christě T.)

Christa Wolf

Kniha, která vyšla v roce 1969 a které předcházely potíže s vydáním, znamená určitý přelom v autorčině tvorbě. Christa Wolf, do té doby spisovatelka, která ve svých knihách podporuje budování socialismu, naráží v této knize na problém individuality. Přesto, že i v její dřívější tvorbě se objevovaly hrdinky, které pochybovaly o své roli v socialistickém státě, Christa T. na rozdíl od nich nenalézá uspokojení v přijetí systému se vším všudy s vírou, že pro společnost je třeba obětovat individuální život. Například hrdinka z románu „Der geteilte Himmel“ se sice pokouší o sebevraždu ve chvíli, kdy její snoubenec odchází na západ, ale nakonec najde sílu a naději v „budování lepší společnosti“ a v rozhodnutí žít ve státě, který vyžaduje oběti a sebezapření svých občanů.

Konec 60. let v literatuře NDR je jakousi předzvěstí příchodu palčivých témat na veřejnou scénu. Zatímco u nás v roce 1969 dochází k velkému útlumu a nastupuje doba normalizace vyznačující se mimo jiné i zákazem publikační činnosti pro mnohé autory, či odkládáním vynikajících filmů do trezorů, v NDR přichází doba literárních autorů, kteří do té doby mlčeli. Šedesátá léta ve východním Německu jsou ve znamení tzv. „Ankunftsliteratur“, tedy literatury, která pojednává o výchově správného socialistického člověka. Konflikty individua se společností se sice dostávají do tematického okruhu, nicméně jsou vyřešeny tak, že člověk najde správnou cestu směřující k „budování lepších zítřků“.

Na této hranici stojí Christa Wolf se svou novou knihou. Nachdenken über Christa T. nepředstavuje žádnou velkou a otevřenou kritiku režimu. Nicméně se v ní objevují myšlenky a pochybnosti, které se do této doby v jejím díle nevyskytly. Do centra knihy postavila ženu, individuum, neschopnou přizpůsobit se normě a splynout s masou.

6.2.1 Formální postupy

Vypravěčská perspektiva

Celá kniha je snahou vypravěčky promítající se v 1. osobě singuláru do blízké přítelkyně hlavní hrdinky o objektivní zmapování právě zesnulé ženy. Pokouší se získat co nejvíce informací, které by mohly sloužit k přiblížení této ženy posluchačům. K co možná nejpřesnějšímu vyobrazení používá nejenom své vzpomínky, ale i dopisy, které si mezi sebou vyměnily. Christiny poznámky na různých zapomenutých papírech, útržky z jejich deníků, které netvořily knihu, ale byly nesystematicky zapisovány na to, co bylo zrovna po ruce, využívá k mozaikovému skládání jejího charakteru. Zároveň prochází i Christinou pozůstalostí a nechá si dokonce poslat i její výroční práci z univerzity. To vše vzbuzuje ve čtenáři dojem určité autenticity, možná až příliš vtíravé, která nám dává nahlédnout do soukromí osoby, kterou neznáme. Tím, že autorka používá ve svém vyprávění první osobu, máme pocit, že nám říká intimnosti o někom pro nás naprosto cizím a skutečně existujícím, a celé to může ve čtenáři vzbuzovat jakýsi rozpačitý dojem. Místy vzbuzuje celý způsob vyprávění až nepříjemnou představu vyvolanou sdělováním intimností o třetí osobě.

Na druhou stranu ale můžeme vystopovat signály určité fikcionalita, kterou sama autorka na některých místech zdůrazňuje. Můžeme ji nalézt například v epizodě, kdy Christin žák ukousne na bramborové brigádě hlavu ropuše. Christa T. si napíše do svého deníku poznámku vztahující se k této příhodě: „*Možný závěr.*“ Zde vylíčí, jak chlapec litoval svého činu. Autorka tuto skutečnost okomentuje. „*Tento závěr – jak si ho asi přála! Jak ve svém nitru souhlasíme s těmi, kdo touží po takových závěrech – tím silněji, oč jsou vzácnější. Ve skutečnosti se odehrála pravděpodobnější scéna: Zavolal si ji ředitel.*“¹⁰⁷

Popis své přítelkyně autorka zakládá i na rozhovorech se společnými známými, které ale ve skutečnosti nikdy neproběhnou. Vypravěčka se ptá a oslovené osoby odpovídají, tak je to například s doktorkou Döllingovou, která vyučuje na univerzitě. „*Byla jiná než ostatní, řekne. Ale to víš sama. Nezdálo se jí důležité, aby se člověk zařadil. Nikdy nepracovala soustavně – neuměla to.*“¹⁰⁸ Přesto, že se vypravěčka ve svých vzpomínkách snaží být co nejobjektivnější, použité dokumenty nechává v syrovém stavu a snaží se je co nejméně komentovat, uznává, že vše, co vypoví, je

¹⁰⁷ Návraty k Christě T., s. 130.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 56.

zobrazeno pouze z jejího pohledu. Uznává, že není schopná objektivně ucelit popis člověka a vždy narazí hranice možnosti poznání jednotlivce. „Protože nyní vidím, co jiní – možná přehlédli, například její plachost, musím si samozřejmě položit otázku, co asi jsem na ní nikdy neviděla a co nikdy neuvidím, protože moje oči na něco takového nejsou uzpůsobeny.“¹⁰⁹ Celý život této zvláštní ženy, která je výjimečná svou individualitou a nepřizpůsobivostí je popisován pouze z pohledu jedné osoby, popřípadě ze smyšlených rozhovorů, které si tato žena představuje. Čtenáři tedy není nabídnuta žádná alternativní cesta poznání či možnost konfrontovat několik výpovědí o jednom člověku či situaci. S tímto vědomím musíme ke knize přistupovat. „Protože však žiji a ona ne, mohu rozhodovat o tom, o čem se má či nemá mluvit.“¹¹⁰

Do jisté míry se vypravěčka, jejíž možnost poznání je zároveň omezena pohledem postavy zatažené do děje, jeví jako vypravěčka vševědoucí. Ona je ten, kdo ví, jak vše skončí, a tak prokládá knihu svými komentáři. „Ještě třináct let. Čtyři bydlíště. Dvě povolání. Jeden manžel. Tři děti. Jedna cesta. Nemoci, krajiny. Několik lidí zůstává, několik jich přibude. K tomu dostačuje čas. Chyběl jí čas. Lze to však říci s jistotou?“¹¹¹ Domnívám se ale, že způsob vyprávění, který autorka zvolila, není polyperspektivní, přesto, že se tak můžeme dočíst v některých rozborech tohoto díla.

Časová posloupnost

Forma vyprávění není chronologicky uspořádána, jednotlivé vzpomínky jsou dost chaoticky vrstveny za sebe. Přesto ale postupují v určité časové následnosti od Christinina dětství na konci války, kdy se obě ženy potkaly na gymnáziu, přes následný Christin odchod na západ, její práci učitelky a studium na univerzitě v Lipsku, kde se opět přítelkyně shledaly, až k Christině svatbě a jakémusi zakotvení a následné smrti. Překonání chronologického vyprávění bylo patrné už v jejím románu *Der geteilte Himmel*, který začínal koncem. V *Návratech* šla autorka ještě dále a nebála se více s formou zaexperimentovat. Thomas Brussig ji ve svém díle „*Die Helden wie wir*“ označil poněkud ironicky za pilnou žačku, která má hezké slohy, ze kterých vždy dostane jedničku, protože dobře ovládá zákonitosti formy.

¹⁰⁹ Návraty k Christě T., s. 155.

¹¹⁰ Taméž, s. 53.

¹¹¹ Taméž, s. 71.

Intertextualita

Celý román je provázán nejrůznějšími narážkami na jiné knihy z období německé klasiky, realismu (Storm, Raabe, Keller), přes dekadentní tendence literatury přelomu devatenáctého a dvacátého století (Thomas Mann) až na knihy současnosti, především knihy socialistického realismu zobrazené v dílech Anny Sghers a Johannese R. Bechera. Knihy nejsou vybírány náhodně, ale mají zrcadlit určité autorčino životní období a hodnotit, ať už pozitivně, jak je tomu v případě realistických a socialisticky realistických děl, či negativně, jak je tomu při odmítnutí Thomase Manna a jeho Kouzelného vrchu, Christino jednání. Ke Kouzelnému vrchu je přirovnán dům, který Christa staví, aby měla něco trvalého a aby se v něm mohla nechat začarovat. Je to jakýsi symbol unikání před skutečností.

Vzhledem k tomu, že hlavní hrdinka studuje germanistiku, nalezneme v knize i několik postřehů týkajících se interpretací jednotlivých děl na základě ustálených soudobých zvyklostí univerzit v duchu socialistického realismu, a můžeme sledovat hodnocení jednání, které se těmito normám vymykalo. Německé klasiky se dotýká epizoda, v níž má být univerzitní spolužák vypravěčky a Christy, Günter, zkoušen před komisí složenou i s žáků na téma: Na základě Schillerova dramatu „Úklady a láska“ dokažte převahu společenských motivů nad osobními motivy v jednání Ferdinandově. Günter nedlouho předtím přišel o dívku, kterou mu přebral spolužák, a tato dívka poznamená o Luise Müllerové (postava dramatu), že je poněkud přepjatá, jedním slovem: měšťácká. Nešťastná láska už není v nové společnosti důvodem k sebevraždě, s čímž všichni souhlasili. „*A tady nastal bod zvratu, zde začal rychlý pád. Günter měl svou velkou příležitost a chopil se jí. My všichni jsme viděli, jak padá, a on, zatímco se zasazoval o tragédii v moderní lásce, zatímco se zmatek žáků neuvěřitelně stupňoval a rozhořčení roztrásl paní Mrosowovou – on také viděl, jak padá, a nepokoušel se o záchranu. (...) Günter však neměl být odsouzen jako Günter, ale jako příklad, kam dospěje člověk, propadne-li subjektivismu.*“¹¹² Nápadná na této epizodě je skutečnost, že vypravěčka nemá potřebu se blíže vyjádřit k jednání přihlížejících, tedy ani k jednání svému. Günter je jednohlasně odsouzen a vyloučen ze školy, což zapříčinily i obě hlavní hrdinky, které také zvedly ruku.

¹¹² Návraty k Christě T., str. 80.

6.2.2 Konflikt mezi socialistickou společností a jedincem

Jak už naznačuje předchozí citace, hlavním tématem knihy je konflikt mezi individuálním člověkem a nároky socialistické společnosti. Christa T. je žena, která se vždy velmi lišila od ostatních, měla vlastní názory a nenechala se proti své vůli manipulovat ani v dětství. To dokládá v úvodu knihy kapitola, která popisuje, jak jako dítě dokázala jediná znervóznit suverénní a panovačnou učitelku. Přesto se ale hlavní hrdinka, stejně jako ostatní, po skončení války cítí být zavázána společnosti a budovat socialismus. *„Nepřijmout nic cizí – a co všechno jsme označovali jako cizí! – a také nepřipustit, aby ve vlastním nitru vzklíčilo něco cizího, a pokud by se objevilo – pochybnost, podezření, postřehy, otázky -, pak nedat na sobě nic znát. Ani ne ze strachu, i když se mnozí také báli, jako spíše z nejistoty. (...) Nepřála si, mluvím teď o Christě T., nic si nepřála toužebněji než náš svět, a měla právě onu fantazii, jaké je třeba, aby byl opravdu pochopen, protože – bez ohledu na to, co kdo říká – mám hrůzu před novým světem bez fantazie.“*¹¹³

Christa brala svou profesi učitelky vážně a snažila se v dětech vzbudit socialistické cítění. Velice brzy ji ale daly najevo, jaké jsou rozpory mezi tím, co se říká a skutečností. Společenská utopie je tu fragmentovaná a omezená na pedagogické požadavky. Téma, které Christa T. zadala svým žákům, znělo: *„Jsem příliš mlád, abych mohl přispět k rozvoji socialistické společnosti?“* Slohové práce, které dostala, ji velice rozhořčily. Práce samy byly velmi dobré, ale plné lži. Pochopila, že děti vědí, co mají napsat, aby to bylo správné, ale neřídí se tím. *„Líčíte sytými barvami, řekla, co můžete udělat pro společnost jako člen mládežnické organizace. Ale pokud vím, nejste vůbec jejím členem.“*¹¹⁴ Děti jí pak poučily o základech společenské hry praktického života a pomyslely si něco o její naivnosti a nezkušenosti. Přesto, že je přesvědčená o věci jako o správné, není schopná se do tohoto procesu zapojit.

6.2.3 Východiska z konfliktu

Podle G. M Rösche se v knize objevují tři možnosti, jak tento rozpor překonat nebo alespoň unést. Literatura, nemoc a stavba domu.¹¹⁵ Jednak je to útek k literatuře, kterou se Christa zabývá, a hledání vysvětlení ve starších i současných textech. Za

¹¹³ Návraty k Christě T., s. 61.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 121.

¹¹⁵ Roman im 20. Jh. [online]. 2009 [cit. 12-02-2009]. Dostupný z www: <http://www.idf.uni-heidelberg.de/mitarbeiter/roesch/04_Lehre/SoSe_06/Rhd19nachdchritxt1.pdf>.

druhé je to její nemoc. Christa umírá velmi mladá na leukémii a vypravěčka několikrát naznačí, že neumřela na tuto zákeřnou nemoc, ale na něco jiného. „*Nebo si myslíš, že umřela na tu nemoc?*“¹¹⁶ Tato věta se objevuje několikrát v průběhu knihy a je to otázka, na kterou není nikdy odpovězeno, ale je na čtenáři, aby si domyslel. Christa T. zemřela, protože nedokázala žít v socialistické společnosti.

Dalším východiskem, které se nabízelo, byl únik a realizace v osobním životě a v rodině. Christa měla tři děti a manžela, se kterým si žili docela spokojeně. Jakýsi neklid ji ale rozhloďoval dál a Christa se zamilovala do jiného muže. V tuto chvíli je přirovnána k paní Bovaryové, což se domnívám je i jakási výčitka. Ema Bovaryová jako symbol ženy, která má vše a hledá zábavu ve své fantazii a různých dobrodružstvích místo toho, aby byla řádná matka a žena. Ani žena žijící v socialistické společnosti by neměla mít podobné myšlenky a upřednostňovat osobní štěstí, či rozptýlení před smysluplnou prací v domácnosti. Nakonec se Christa vrhne na stavbu domu, ve kterém vidí svoje útočiště a snaží se, aby v okolí bylo 12 topolů, podobných těm, na které se dívala z okna rodného domu, když byla ještě dítě. Je to těsně před její smrtí a práce se podobá zuřivému boji dokončit dům, než zemře.

6.2.4 Žena jako hlavní hrdina

Hrdinkami v knihách Christy Wolf jsou ženy a autorka ztvárňuje jejich úděl v mužské společnosti. Touto tematikou se více zabývá ve svém pozdějším románu „Kasandra“. Nachdenken über Christa T. je kniha, která je proložena citáty z jiných děl, ve kterých figurují ženy. Ať je to již zmiňovaná Ema Bovaryová, Luisa ze Schillerova dramatu *Kabale und Liebe* nebo Brechtovy básně „*Errinerungen an die Marie*“. Naznačena je i souvislost mezi přátelstvím vypravěčky a hlavní hrdinky a německými romantičkami Bettine von Brentano, Anette von Drosde-Hülshoff a Caroline von Günderobe.

V textech těchto autorek je velmi viditelné zpracování tématu omezených možností žen v ryze mužské společnosti. Sama Christa je pak postavena na roveň ostatních mužů díky své houževnatosti a odvaze. „*Jak by se ještě mohl otočit za Krischan, za Krischan v krátkých kalhotách a ve větrovce, za Krischan, jedinou dívkou*

¹¹⁶ Návraty k Christě T., s. 59.

*v hordě kluků, která se pyšně postavila před ostatní dlouhovlasé: Holky s námi nehrajou!*¹¹⁷

Dalším rysem osudu této ženy je i snaha následovat svého manžela a přizpůsobit se jeho životu a pomáhat v jeho zaměstnání, což s sebou nese i obětování svých zájmů a práce. Christa odjíždí se svým manželem na venkov, kde se snaží realizovat jako manželka zvěrolékaře. Z jejích zápisků ale cítíme, že nebyla moc šťastná, a to částečně vede i k jejímu románku. Úděl ženy ale není zpracováván pouze z feministického pohledu nutícího se do stylizování ženy jako oběti mužského světa. Christa není svým mužem týraná ani nikterak ponižována či do něčeho tlačena proti své vůli. Její role ženy je dána biologickými podmínkami a tragika osudu je zdůrazněna například popisem těžkého porodu či těhotenstvím v poslední fázi její vyčerpávající nemoci.

6.2.5 Fašistická minulost

Vzhledem k tomu, že sama autorka vyrůstala v nacistickém Německu, objevují se i v jejích knihách vzpomínky z dětství, které jsou tímto obdobím poznamenány. Jedním ze silných příběhů, které do knihy zakomponovala, se promítá do postavy Horsta Bindera. Tento spolužák obou protagonistek udal svého otce za poslech nepřátelské rozhlasové stanice. Následná scéna popisuje vyznamenání tohoto mladíka německým bannführerem. „*Vyhnula jsem se jejímu tázavému pohledu a přála si něco, co jsem si nesměla přát: abych tu nestála, nebyla v této řadě, aby on, Horst Binder, nebyl pochválen bannführerem za to, že udal svého otce, železničáře, za poslech nepřátelské rozhlasové stanice.*“¹¹⁸ Z kontextu lze vycítit určitou souvislost mezi oběma režimy. V této ukázce si vypravěčka zakazuje přát něco, co nesmí. Postupem knihy potom naráží při líčení budování, jak si zúčastnění zakazovali klást otázky a pochybovat.

Christa Wolf mapuje svou generaci právě v konfrontaci s jejich dětstvím. Děti, které vyrůstaly v přesvědčení o dobré věci, za kterou na frontě bojují jejich otcové. Děti, které viděly několikrát zašíváné podkolenky učitelky, která je hrdě nosila na ukázkou, co je obět' německé ženy vůdci v posledních letech války. Děti, které udávaly své rodiče, protože k tomu byly vychovávány. Děti vyrůstající bez otců ve zničené a bombardované

¹¹⁷ Návraty k Christě T., s. 22.

¹¹⁸ Návraty k Christě T., s. 34.

zemi. Děti, které vysvobodila rudá armáda a otevřela jim oči. „*Spálila své staré deníky, a v dým se proměnily přísahy a nadšení vyvolávající teď stud, výroky a písně.*“¹¹⁹

Sama autorka referuje o problémech, které měla s kritikou ve svých denících.¹²⁰ Cenzor jí rozmlouval, aby postavila román na konfrontaci hrdinky se společností a s její neschopností začlenit se do ní na základě pochybností o tomto společenství. V rukopise mu chyběly pozitivní znaky společnosti. Doporučoval, aby napsala o ženě, která trpí vzpomínkami z války a není schopná se s nimi vyrovnat. Protože by byla nespolečenská a samotářská, nenašla by cestu mezi ostatní, kteří by jí určitě pomohli zorientovat se v životě. Nakonec by mohla i umřít. Pokud by se autorka této rady držela, napsala by zřejmě úplně jinou knihu, která by zapadla mezi ostatní schematická díla té doby.

Rozporuplně působí toto dílo v konfrontaci s činy jednotlivců, které jsou v knize líčeny. Vypravěčka je vždy součástí masy, která jedná, odsuzuje k vyloučení ze školy, chválí hrdinské činy doby (i té fašistické), a to vše podle toho, jak je předsáno přesto, že pateticky popisuje své nesouhlasné pocity.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 35.

¹²⁰ Tagebuchauszüge zu *Nachdenken über Christa T.* in: Dokumentation zu Christa Wolf *Nachdenken über Christa T.* Hrsg. v. Angela Drescher. Hamburg, Zürich 1991, zde str. 195.

7 Totalismus v historii

Knihy, které zobrazují různé totalitní systémy, nejsou výhradní doménou 60. let, ale celého 20. století. Inspirací k tomu, aby se autoři zabývali tímto tématem, nabízí 20. století opravdu hodně. Nejde pouze o hrůzy druhé světové války a politické události třetí říše, ale i o mocenské uspořádání v zemích, které spadaly do vlivu Sovětského svazu a ve kterých měla společnost dospět postupným vývojem ke komunismu.

Pokud se srovnávají tyto dvě totalitní větve, nelze pochopit, proč se neustále mluví, alespoň v Česku, o hrůzách, které napáchali nacisté a komunistické zločiny jsou opomíjeny. Možná je to tím, že zatímco nacistické Německo postupovalo ve vyhlazování nepřátel víceméně otevřeně, komunistický systém postupoval opatrněji a myšlenky této filosofie jsou více humánní. Co se týče počtu obětí, zahrneme-li do nich i mimoevropskou oblast, bude jich mít komunistický systém na svědomí více.

Každý autor, který se rozhodne podobné téma zpracovat, přistupuje k němu s vlastními zkušenostmi, zážitky a názory. V 60. letech 20. století se toto téma dostává do československé literatury v daleko větší míře než v předešlých letech. Má to souvislost s jistým oteplováním poměrů. Ve východním Německu se sice již ukazují první náznaky kritiky, ale nejsou ani zdaleka tak otevřené. To, co je ale pro obě země společné, je potřeba zařadit děj knihy do jiné historické souvislosti.

7.1 Tovaryšstvo Ježíšovo

Jiří Šotola

Kniha, které vyšla v roce 1969, tedy po vpádu „bratrských“ vojsk na československé území, se stala velice rychle legendou mezi intelektuálními kruhy. Děj je zasazen do období rekatolizace po skončení třicetileté války v 17. století. Centrálními postavami jsou páter Had, který slouží jezuitskému řádu, jehož hlavním heslem je „Poslušnost“, a hraběnka Marie Maxmiliána, poslední držitelka slavatovského panství. V díle vystupují historicky doložené postavy a i samotný proces darování košumberského panství jezuitskému řádu slavatovskou hraběnkou je událostí, která skutečně proběhla.

7.1.1 Formální postupy

Způsob, jakým je tento román napsán, podtrhuje literární hodnotu tohoto díla. Autor sice postupuje chronologicky, nicméně se do děje dostávají i vzpomínky, které jsou řazeny retrospektivně. Výrazná je i práce s motivy. Charaktery jednotlivých postav se dají vystopovat nejenom z jejich jednání, ale také z četných rozhovorů, či z úvah, které autor vkomponovává do vyprávění. Román je psán ve třetí osobě singuláru, ale přesto se vypravěč zdržuje vlastních názorů či soudů. Na některých místech se objevují i hraběčiny dopisy psané v první osobě a stávají se tak prostředkem komentování situace.

Časy

V románu je pracováno s prolínáním časových rovin. Jednotlivé události jsou cyklicky řazeny do sebe, což umožňuje udržení jisté časové posloupnosti i v případě, že není dodržena chronologická linie. Pracuje také s protiklady konce a začátku, což můžeme sledovat hned v úvodní kapitole, která je stejná jako závěrečná. Kniha začíná odříkáváním pátera Hada Davidova žalmu za mrtvé v situaci, která není přesněji popsána a jejíž souvislost se projeví až v konfrontaci s kapitolou poslední. V první kapitole je použito přítomného času, ač je jakousi předzvěstí budoucích událostí. Naopak v kapitole poslední, ve které Had odříkává žalm ve světnici mrtvé hraběnky, je použito času minulého, ačkoliv bychom očekávali spíše čas přítomný.

Dalším velice pozoruhodným rysem je způsob vyprávění hraběčiny minulosti, kde se objevuje retrospektivní pohled. Tyto vzpomínky jsou odděleny kurzívou.

Jednotlivé minulé události života hraběnky ale nevstupují do děje náhodně, ale jsou dány do protikladu k současné situaci. První vzpomínka popisuje události téhož roku, ve kterém se děj právě nachází. Jde o smrt druhého manžela Marie Maxmiliány. Další vzpomínka, která se hraběnce vybaví ve chvíli, kdy se staví na popud pátera Hada Mariánská kaple a kdy onemocní její dcera smrtelnou nemocí, popisuje slib hraběnčina manžela nechat postavit kapli, která bude jeho díkem za společnou noc, která proběhla před pohřbem jejich dítěte zemřelého na mor a během níž zplodili dceru. „*Za tuto noc vám dám postavit kapli a bude tam napsáno Marie – a jen já budu vědět, která Marie.*“¹²¹ V době, kdy se Had rozhodne domluvit hraběnce, aby podpořila stavbu jezuitské rezidence, a ona se začne obávat, že nakonec přijde o celé panství, jí vyvstane obraz toho, jak panství po smrti svého prvního manžela přebírala. Jednotlivé životní situace této ženy se kruhovitě uzavírají dáváním do protikladu konce a začátku. Když odchází z Košumberku pěšky jako děvečka za vozem, objeví se vzpomínka, ve které na hrad přijíždí v kočáře, ještě jako dítě, po boku svého prvního manžela, který ji slibuje, že tam bude určitě šťastná. Na tomto místě se dokonce obě situace propojí a stařena stojí vedle kočáru, v němž jede těhotné dítě. Celý její život je uzavřen popisem jejího příchodu na svět. Křtiny byly velice slavné a účastnila se jich spousta lidí. Ve smrti je naopak zcela opuštěná a navíc si pro ni zvolí den, kdy se světí chrám. Tento postup vytváří zdání cyklické uzavřenosti života.

Podobně je tomu i při srovnání postavení obou hlavních hrdinů. Na začátku knihy přichází páter Had na hraběnčino panství a je přijat v jejím pokoji. Ona je skvěle oblečena, mladá, krásná, namazaná vonnými mastmi a s broží ve výstřihu. Had je naopak špinavý po namáhavé cestě, černou sukni má od bláta, páchne. „*(...) stačil jen ještě zahlédnout, že ho právě pozorovala, jako by jí do pokoje vlezlo škvírou jakési mokré a neuvěřitelné zvíře.*“¹²² Situace se obrátí téměř na konci knihy. Hraběnka jde za Hadem na Košumberk, kde on je pánem a její přítomnost je mu nepříjemná. „*Střevíce měla celé od bláta. I sukni měla dole zamazanou.*“¹²³ Asi v polovině knihy se ale ocitají naproti sobě, kdy jsou si, co se týče postavení a moci, rovni. Páter právě odchází na svou rezidenci a hraběnka ještě stále vlastní panství. „*Stáli proti sobě, oba v černém, přiděleni si, jeden druhého si nevybral, stáli proti sobě, stáli spolu pod jedním stropem,*

¹²¹ Tovaryšstvo Ježíšovo, s. 90.

¹²² Tamtéž, s. 20.

¹²³ Tamtéž, s. 363.

*přidělení si až do smrti, cizí, samotní a spolu, jeden druhému jediná záchrana, jeden druhému neštěstí, jeden druhému člověk.*¹²⁴

Oproti tomu dochází v knize k zvýraznění opakovanosti. Každý život jednotlivce je sice uzavřen, ale přicházejí další, kteří projdou podobným procesem. Na konci knihy, ve vrcholném okamžiku, kdy Had poprvé neuposlechne příkazům a vzbouří se, líčí autor pátera Abrahama, mladého jezuitu, který jde na jiné panství dělat zpovědníka k bohaté vdově. To celé dodává dojem, že se kniha ocitla opět na začátku a vše začne znovu. Stejně tak je zvýrazněn určitý koloběh života hned na začátku, kdy Had učí gymnazisty, kteří pak sami budou učit další gymnazisty.¹²⁵ Tento princip je naznačen v úvahách nad trváním řádu. Jednotliví lidé vykonají svou práci, odejdou, zemřou, ale přijdou noví a vše se opakuje. Přitom ale řád sám trvá dále. „*Tovaryšstvo Ježíšovo zůstane, tváře se střídají, omyly smaže čas a Tovaryšstvo trvá.*“¹²⁶ Moc řádu nebude trvat věčně a i ten zanikne, ale časem se objeví nový režim, který bude používat podobné praktiky.

Dialogy

Výstavba textu je z velké části založena na dialozích. Některé jsou velmi dlouhé a vypravěčem téměř nekomentované. Přesto z nich můžeme poznat, co se v daném okamžiku děje, i když chybí popis. Při přijetí Hada na zámku například hraběnka několikrát během hovoru přichozího vyzve: „*Sedněte si.*“ Z toho je nám jasné, že páter stále ještě stojí a na výzvu nereagoval. Na základě silných dialogů probíhají i filosofické myšlenky otce Tannera, či zdánlivě méně významné rozhovory otce Křížulky a sedláka Abrahama nebo rozhovory mezi hraběnkou a jejím zpovědníkem. Dialog dluží i k zvýšení účinnosti situací, v nichž nadřízený tlačí na své podřízené s cílem vyvolat v nich strach a poslušnost.

Motivy

Velice výrazná v tomto díle je autorova práce s motivy. Jedním z nejvýznamnějších motivů jsou kameny, které se objevují v různých obměnách. Člověk jako kámen, kámen jako stavební prvek, mluvící kamení, kamení jako zbraň, kameny skrz které promlouvají mrtví a sám Bůh či ďábel. Kameny se v díle hromadí. Hromadí se na stavbách, které jsou stavěny ve jméno boží slávy a hromadí se i v domě hraběnky, která si s nimi povídá. Dostávají i symbolická charakter. V hraběncině snu jí ukáže Ježíš

¹²⁴ Tamtéž, s. 255.

¹²⁵ *Tovaryšstvo Ježíšovo*, s. 18.

¹²⁶ Tamtéž, s. 150.

dva mluvící kameny. Bílý a černý. Jeden mluví laskavě, druhý je přísný. Princip dobra a zla je jednou z nejčastěji kladených otázek v díle. Co je hřích? Jaký je Bůh, je zlý?

Do děje jsou zasazeny hraběčiny dopisy, které jsou jakýmsi zrcadlem její současné situace. V průběhu knihy můžeme pozorovat, jak se hraběnka mění, ztrácí životní sílu. V prvních dopisech se jí stýská po Vídni a plesech, pak prosí sestru, aby za ní přijela, a nakonec ji zapřísahá, aby nejezdila, protože neví, jak by mohla návštěvníky uhostit.

Důležitými se stávají i jednotlivé postřehy, myšlenky, věty, které se opakují v rozličných situacích. Jednou z nich je například: „*Bič na ni; na její výstřih a perlu. Bič a trnovou korunu na hlavu, a vést ji na Veliký pátek kajícím průvodem, kříž na zádech a oděv roztrhaný.*“¹²⁷ Myšlenka, kterou pronese páter Had při prvním setkání s hraběnkou, se vrací ve chvíli, kdy hraběnka opravdu na Velikonoce v podobném průvodu o několik let později jde. „*Trnovou korunu na hlavu a vést ji kajícím průvodem! Spatřila by se slepá, v zrcadle strašlivého Boha!*“¹²⁸

7.1.2 Tematické okruhy

V této knize můžeme vystopovat určitou souvislost se situací v Československu ve 20. stoletím. To podporuje skutečnost, že román zobrazuje fungování totalitního systému, prosazování jeho zájmu a roli jedince, který v takovémto systému žije. Ať už je jeho součástí – jako páter Had, jeho obětí – jako hraběnka, či se ocitá v jeho představenstvu – jako Tanner. V románu můžeme sledovat několik příběhů, na kterých se podepisuje život v nesvobodě. O samotném fungování systému je pojednáváno hned na několika místech knihy. Většinou jde o rozhovory, kterých je páter Had přítomen.

Z těchto rozhovorů můžeme vysledovat, jakým způsobem se prosazovala moc jezuitského řádu v českých zemích. Zprvu jde o několik málo horlivých nadšenců, kteří aktivně šíří víru ve jménu ideálů. Poté přišla na řadu i vojenská síla a snaha zastrašit lid, který se nějakým způsobem protivil. Popisují i způsoby, jakými byla moc prosazována a díky nimž docházelo k praktikám, které poškozují lidskou svobodu. „*Deset misionářů, sto misionářů. Rozbíhali se z Prahy na padesát stran. Všichni poslušní, všichni stejně oblečení, stejně hladoví, stejně nadšení. A za nimi sto vojáků, tisíc vojáků. A kázalo se a pochodovalo a umíralo se a žebřalo, zpívalo, hrozilo, prosilo a skvělí teologové*

¹²⁷ Tovařystvo Ježíšovo, s. 22.

¹²⁸ Tamtéž, s. 340.

*rozhrabávali babám postele a básníci a mystikové udávali mrdavé faráře a filosofové poslušně drali peří u poslušných, napravených sedláků“.*¹²⁹

Dále je naznačováno, že docházelo k jakýmsi čistkám ve vlastních řadách, kdy se hledal nepřítel i mezi aktivními stoupenci moci. *„Jenomže kdo je nepřítel? Dá se to vždycky naráz rozpoznat? Všude je nepřítel. I mezi svými? Ten je nejhorší...“*¹³⁰

V průběhu knihy můžeme z rozhovoru pátera Hada a Tannera vytušit, že by v řádu mělo dojít k určité reformaci. Dochází k uvědomění si, že způsoby, kterých se užívá, jsou překonány, že se skutečnost vzdálila prvotním ideálům a je třeba, aby došlo k některým nápravám. *„Zrazujeme svého španělského rytíře! Máme už jeho obraz nad každou postelí; a jak jsme se mu vzdálili.“* (...) *„Ani sto let už nepřezhije Tovyřstvo. Jestli se nezmění. A zajde-li, pak zajde zbraněmi, po kterých samo hloupě sáhlo. Penězi zajde; styky; vojenským doprovodem.... Celou tou hrou hnusu a touhy po moci...“*¹³¹

Tyto snahy ale nebudou prosazeny a i z osudu pátera Tannera je zřejmé, že osoby, které myšlenky reformace šířili, mají problémy. Některé snahy sedláků, kteří prosazovali větší svobodu, byly označeny za rebelii a aktéři byli tvrdě potrestáni. Poté, co došlo k potrestání, se ostatní lidé začali více bát a starali se spíše sami o sebe a o to, aby se do ničeho nezapletli. Naznačený je i podezřívavý pohled lidí na ty, kteří byli propuštěni. *„Nebylo už potřeba šířit po panství strach; strachu už bylo dost. Nastal čas císařských Gnadepunkt, oběšenci byli sundáni, rozčtvrcení a zahrabáni, nadešel čas milosti, čas úlev, čas vlídného biče na ty, kdo přežili, zmoudřeli a pochopili. Ondřej Abrahám se vrátil domů a lidé se mu pak vyhýbali. Jistě má spolky s černými. Pro krásný voči by ho nepustili. Vnouček mu už chodí kdesi na Landškrounsku po misiích. Má s nimi spolky. Je to udavač.“*¹³²

V samém závěru knihy pak dojde k fiktivnímu rozhovoru mezi hraběnkou a jejím předkem, který jí vysvětluje, jak se do Čech vlastně Tovyřstvo dostalo. Původně bylo vítáno a mělo pomáhat, to se ale postupem času obrátilo. Končí slovy: *„Sami jsme si je zvali do Čech a oni nám sloužili. A teď sloužíme my jim... Nač jsme je vlastně zvali?“*¹³³

I v případě, že primárně v knize nehledáme určitou souvislost mezi událostmi po roce 1948 a 1648, napadne nás, že dochází k jisté analogii. Průběh prosazování se moci

¹²⁹ Tamtéž, s. 167.

¹³⁰ Tamtéž, s. 146.

¹³¹ Tovyřstvo Ježíšovo, s. 167.

¹³² Tamtéž, s. 253.

¹³³ Tamtéž, s. 348.

řádu je naznačován v určité souvislosti a i doba mírného oteplování poměrů je patrná. Vzhledem k tomu, že kniha vyšla v roce 1969, ale měla být dopsána již předtím, nelze jednoznačně tvrdit, že byla alegoricky ztvárněna okupace v roce 1968.

7.1.3 Hlavní hrdina

V tomto románu, čímž se odlišuje od románů ztvárněných v duchu socialistického realismu, nicméně se neodlišuje od tvůrčího trendu 60. let v Československu, nevystupuje jednoznačně kladný hrdina. Páter Had je člověk, který je inteligentní, má svědomí, ale přesto se nedokáže postavit vnějšímu tlaku a plní úkoly, se kterými nesouhlasí. Velice patrný je zde strach, jako nástroj udržující poslušnost. Přesto, že bychom od člověka, který nemá rodinu a víceméně nemá co ztratit, očekávali hrdinnější přístup, setkáváme se s osobou jednající velice tvrdě a beroucí jen minimální ohledy na okolí. V protikladu k tomu vstupuje jeho svědomí, které ho celý život pronásleduje, a jeho neschopnost postavit se proti nespravedlnosti.

Páter Had je člověk, kterému se v životě moc nedaří. Jeho představení zjistili, že není úplně poslušný. Jeho kariéra je předčasně ukončena a dostává úkoly, při jejichž plnění má rezignovat a stát se zcela podřízeným. Přesto, že zpočátku bojuje se svým svědomím a ne vždy je ochoten všechny úkoly plnit, aniž by proti nim protestoval, dospěje do fáze, kdy se snaží udělat vše k spokojenosti svých nadřízených. Jakmile se nějakým způsobem protiví rozkazům, dá mu nadřízený jasně najevo, co by se mohlo stát. „*Jestli se vám ta vdova vdá, i kdyby se vdala za chromého kozla, půjdete na misií nadosmrti. A k vojsku, do Uher, to vám slibuju!*“¹³⁴ Ve chvíli, kdy mu vyhrožují propuštěním z Tovařšstva a dodávají, že by mu nemohli vrátit jeho majetek, je ochoten udělat naprosto cokoli, i pošpinit a zradit nejlepšího přítele. Alespoň o tom přemýšlí. „*Ať mě pošlou za Pešinou, a já zjistím, s kým se stýká.*“¹³⁵ Na druhou stranu si ale uvědomí, co chtěl udělat a z horeček odvolává nevyřčené pomluvy.

V prvních kapitolách knihy sledujeme vnitřní boj hrdiny, který se snaží jednat dobře a nikomu neublížit. „*Trápilo ho, že už zase neví, jak dál, jak splní to všecko, co se po něm žádá, co slíbil splnit, co splnit chce, ale jak přitom neublížit, nešlapat, nelámat, nevyhánět, nekrást, jak přivolávat dobro, klid, snesitelný život, a ne jen strach a soužení*

¹³⁴ Tovařšstvo Ježíšovo, s. 47.

¹³⁵ Tamtéž, s. 71.

a smrt.“¹³⁶ Se zvyšováním tlaku shora ale čím dál méně bere ohledy a v prosazování úkolů je neoblomnější. Zmanipuluje hraběnku, aby složila slib vdovské čistoty, ale je proti tomu, aby odešla do kláštera. Nechá ji vláčet nemocné dítě slavnostním průvodem, když jdou vysvětit kapli. Jeho představeným se to líbí. Svou práci dělá polovičatě, nemůže se rozhodnout jak postupovat. To se ale časem změní. Tovaryšstvo Ježíšovo je v knize přirovnáno k jedoucímu vozu a jedinci nezbyvá nic jiného než buď naskočit a vézt se anebo se nechat přejet. V druhém případě sice možná zažije opojný pocit okamžiku, nicméně vůz stejně nezastaví. „(...) a vůz jede. A Vojtíšek se veze a občas si ještě pomyslí ne, takhle ne, takhle jsem to nechtěl, občas truceje, občas i skučí, ale veze se, sem tam polkne kyselou slinu a veze se“¹³⁷

Jedním ze zajímavých momentů knihy je setkání Hada s mladým páterem Libertinem, který nemůže pochopit Hadovo jednání a vyčítá mu, že nezasáhne proti nespravedlnosti. Konfrontace mladého muže, který věří ve spravedlnost, ve své přesvědčení i v to, že je silný a nenechá se zastrašit, se starším rezignovaným páterem vyústí v následujícím rozhovoru. „H: Co já můžu? L: Vzdal jste se? H: Vzdal, když to chcete slyšet, vzdal! Taky se vzdáte L: Proč nebojujete za prostý lid? H: Mám se dát vyhnat z Tovaryšstva? Ne, otče, nikdy ne. (...) L: Nemám prostě tak silnou pěst. Ale mlčet nebudu. Přísahám, že nebudu! H: Posлуžte si. Můžete křičet, co hrdlo ráčí. Nikdo vás neuslyší.“¹³⁸

Určitá charakteristika Hadova jednání vyplyne z rozhovoru dvou jeho nadřízených, a to arcibiskupa Valdštejna a Tannera. „Kdo strká prsty do ohně a necítí bolest, toho je třeba odtáhnout za límec. Je pomatený. Nebo statečný. I statečnému nakonec ruka uhoří. Ostatně košumberský superior nestrká do ohně ruku. Leda nehet malíčku. A ještě jenom ve snách.“¹³⁹

Páter Had začne vykonávat své povinnosti čím dál tím horlivěji, přestane se tolik zaobírat správností svého jednání a nalézá jakési uspokojení jistotě svého postavení a je rád, že jeho setrvání v řádu je zajištěno a není nijak ohrožen. Je spokojený. „Protože splnil povinnost. Protože patří Tovaryšstvu. Protože je kámen, a proč by ne, co je na tom divného a smutného, ano, kámen ve stavbě, ve zdi, mocné a ční do výšky (...)

¹³⁶ Tamtéž, s. 78.

¹³⁷ Tamtéž, s. 293.

¹³⁸ Tovaryšstvo Ježíšovo, s. 245.

¹³⁹ Tamtéž, s. 319.

Radost a klid kamene ve zdi. Kamene, který nemá obličej. (...) Obsah dopisu si přitom skoro neuvědomoval. A byl to ošklivý obsah, temný, slizký, skvrnitý.“¹⁴⁰

Podají se mu naprosto zlomit hraběnku, získat pro řád její panství a raději se jí vyhýbá. Sice se zpočátku brání, aby stará žena, která se lekne vtipu a rozhodne se mu podrobit, chodila pracovat na stavbu, ale nakonec shledá, že to byla dobrá myšlenka. Užívá si svou moc a z jakési msty poručí přidělenému otci Dačickému, aby šel v noci štípat dříví. Nejspíš mu chce ukázat, jak je také malý a ponížit ho i přesto, že se mu dostalo sesazení jako kdysi samotnému Hadovi. Dokonce se zúčastní i kamenování člověka, který se provinil jen tím, že se nechce zříci své víry a nalezne ve svém činu jistý druh uspokojení. Nakonec nechá i zákeřného a zlého otce Hampla, aby pokračoval ve svých praktikách, a raději dělá, že to nevidí. Ve chvíli, kdy ve městě vypukne požár a lidé nemají vůbec nic, poskytne biskup peníze, aby si mohli opravit své domy. Páter had si peníze ale nechá na stavbu chrámu a lidé jsou tak zmanipulovaní, že ho za to ještě chválí.

Páteru Hadovi se svědomí vrátí až po smrti hraběnky, kdy stojí u její postele a uvědomí si, co se stalo. „*Nemělo se to dělat, stala se nespravedlnost, špatnost nelidská, hřích, oklamání srdce laskavého, a kdo už teď mrtvé co vrátí? Kdo ji odprosí? Kdo z ní odvalí kamení, padá zvon, jeden kámen hořkost, druhý kámen samota, třetí kámen ponížení, čtvrtý kámen strach, pátý kámen přezírání, šestý kámen umírání, sedmý kámen vrah, kdo jí to aspoň vysvětlí?*“¹⁴¹ Kniha je zakončena tím, že páter Had sedí u mrtvé hraběnky, přesto, že by měl být právě přítomen velké slavnosti při otevření chrámu. „*Všichni seděli v rezidenci a čekali, co Vojtěch Had udělá. A Vojtěch Had neudělal nic. A to byl konečně jeho první čin.*“¹⁴² Superiorem se místo něj stane Hampl, což znamená, že na panství dojde k daleko horším pronásledováním a činům, než k těm, kterým dosud přihlížel Had.

Kromě ústřední postavy pátera Hada, jehož jednání není jednoznačné, vstupují do děje i další postavy, a některé z nich jsou rozloženy dost černobíle. Páter Hampl je hloupý a horlivý člověk, který je ochoten sloužit Tovaryšstvu do roztrhání těla. Jeho hloupost se stává velice nebezpečnou zbraní v případě, kdy roste jeho moc. K němu do určitého protikladu stojí páter Křížulka, který po moci nikterak netouží a jehož inteligence také není nijak vysoká, nicméně alespoň vědomě neubližuje druhým. Přesto

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 279.

¹⁴¹ Tovaryšstvo Ježíšovo, s. 367.

¹⁴² Tamtéž, s. 377.

je do jisté míry vinen smrtí sedláka Abrahama, jehož vnuka získá pro řád. Tím se nabízí otázka, zda i tito hodní a jednodušší lidé mohou být nebezpeční a co je vůbec horší. Zda otevřeně působící zlo, či toto skryté a konané s dobrým úmyslem.

Vedle pátera Hada prochází celým dílem v jakémsi srovnání hraběnka Marie Maxmiliána. Tato žena, přesto že se jeví jako velice silná, se stává obětí celého procesu. Na rozdíl od Hada ale ze strachu neobětovává ostatní, ale sama sebe a vše, co má. Její osud, proti kterému zřejmě nemůže bojovat, ani kdyby se snažila, tvoří jakousi paralelu k osudům jiných lidí, kterým byl majetek podobným způsobem zabaven.

V postavě Ondřeje Zicha nalezneme neúnavného, trochu pomateného, bojovníka za práva a svobodu, který se vrátil z emigrace. *„Poselství nepředali, rozdali pár knížek, co s sebou táhli v pytlí, a rozdali, nechtíc širým krajem roznesli i trpkou zvěst o smutných koncích bláznů, hledajících někde za horama cosi, co stejně není, pravdu, spravedlnost, bratrství, zelené klíčky hořčičného zrna, království boží na zemi.“*¹⁴³ Motiv emigrantů se objevuje i na jiných místech, často bývá zmiňován Jan Amos Komenský.

Celý román je velice rozsáhlým dílem a nalezneme v něm mnoho zdařile prokreslených charakterů, které nás nutí se zamyslet, kde bychom vůbec stáli my sami.

¹⁴³ Tamtéž, s. 225.

7.2 Philoktet

Heiner Müller

Postava Filoktéta pochází z Homérovy Iliady. Filoktétés, tessalský král a druh Hérakla, od kterého dostal šípy, které nikdy neminou, následoval mykénského krále Agamemnóna spolu se svými sedmi loděmi lukostřelců a lučištníků do války o Tróju. Když se loďstvo blížilo k Tróji, vystoupili na ostrově nymfy Chryse, kde měli v úmyslu jí obětovat stejně, jako tomu učinil před svou výpravou Hérakles. Nešťastnou náhodou ale Filoktéta uštkl had. Sice nezemřel, ale zůstala rána, do které se dostal jed. Filoktétés velice trpěl, z rány mu vytékal nesnesitelně zapáchající hnis a svým řevem narušoval morálku mužstva. Na radu Odyssea je Filoktétés vysazen na ostrově Lemnos, kde je ponechán po dobu deseti let pouze s trochou jídla, svými šípy a lukem a společnost mu dělají supi, kteří cítí pach umírajícího.

Řekům se ale nedařilo Tróju dobýt a věštba předpověděla, že nikdy dobytá ani nebude, pokud se na jejich stranu nepřidá Filoktétés se svými šípy. Filoktétés Řeky ale velice nenávidí a oni vědí, že s nimi jen tak nepůjde. Odysseus byl požádán, aby Filoktéta přivedl zpátky, a on si za svého druha vybere Dioméda. Tak tomu bylo i ve ztracených zpracováních Aischyla a Eurípida. V Sofoklově tragédii si za svého pomocníka vybral Odysseus Neoptolema, syna Achylova, který byl po smrti svého otce povolán do trojské války. Filoktétés je přesvědčen, aby se vrátil do války, v Tróji ho uzdraví Asklépios, zabije Parida a vyznamená se mnohými slavnými činy. Po válce se vrátí do vlasti a žije spokojeně až do smrti.

7.2.1 Sofoklés versus Müller

Filoktétův osud vedl mnohé autory k zpracování, možná i z toho důvodu, že v Iliadě není jeho příběh nijak podrobně rozpracován, ale dle mého názoru především proto, že tato látka nabízí mnoho různých pohledů a interpretačních možností. Jedním z autorů, jehož dramatické zpracování Filoktétova osudu z roku 409 př. n. l. se zachovalo, je zpracování Sofoklovo. V době, kdy Sofokles svého Filoktéta tvořil, vládl v Athénách Perikles během Peloponéské války, který z důvodu demonstrování své moci, vedl válku, k níž povolal k vojsku sedláky a díky tomu, že nebyl schopný zajistit základní životní

podmínky, vypukl mor. Periklův synovec a Sofoklův milenec v jedné osobě, Alkibiades, nastoupil po Periklovi a pokračoval v jeho politickém pletichaření.

Sofoklovo drama dává na první místo otázku demokracie. Ostrov Lemnos, na kterém je Filoktétés uvězněn popsal jako liduprázdný, což v Homérově zpracování nebylo zmíněno. Poprvé použil jako Odysseova spojence Neoptolema a postavil tak vedle sebe tři rovnocenné krále. Přesto, že se Filoktétés odmítne nejprve s Řeky vrátit a raději volí smrt, než spolčení se s tyranem a zároveň s člověkem, který mu způsobil utrpení, použije autor v dramatu prostředku „Deus ex machina“ v podobě Hérakla, který se Filoktétovi zjeví a nařídí mu, aby s Řeky odejel.

Z tohoto dramatického zpracování vychází i Heiner Müller, který se inspiroval postavou Achillova syna, ale na rozdíl od Sofokla se vzdal chóru a obrácení Filoktétova přesvědčení Héraklem. Filoktétés volí smrt a Odysseus s Neoptolemem odcházejí s jeho šípy a lukem. V Sofoklově zpracování je Neoptolemos nabádán Odysseem k tomu, aby Filoktétovi nalhal, že ho obral o jeho dědictví po mrtvém otci. Tuto skutečnost ponechá Müller jako fakt.

7.2.2 Müllerovo zpracování

Na otázku, proč se nechal Heiner Müller inspirovat právě postavou Filoktéta, kterou mu položil v roce 1960 režisér B. K. Tragelehn, odpověděl Müller příkladem: „*Představ si, Ulbricht řekne Honeckerovi: 'Pojď, jdeme do Lückenwaldu a vyzvedneme Merkera z jeho kiosku.*“¹⁴⁴ Paul Merker, člen ústředního výboru, který byl v mexickém exilu během druhé světové války stranicky činný, byl v roce 1950 Ulbrichtem vyloučen. Vzhledem k tomu, že byl vyučený číšníkem, byl mu přenechán hostinec v Lückenwaldu. Pokud by v Německu došlo k procesům proti bývalým straníkům, jako tomu bylo v Československu se Slánským, či v Budapešti s Rajkem, byl by to pravděpodobně právě Merkel.

Müller psal Filoktéta během let 1958 až 1964, hra byla ale uvedena až v roce 1968, a to v Mnichovském rezidenčním divadle, tedy v západním Německu. Mezitím byl autor vyloučen ze spisovatelského svazu v roce 1961 poté, co byla uvedena jeho hra *Die Umsiedlerin*. Hra, která byla napsána v duchu hesla „práce na výstavbě nové společnosti“, byla stranou odsouzena jako antikomunistická. Po vyloučení ze svazu se také změnil Müllerův koncept hry Filoktét. Jak se dá z jeho poznámek zjistit, zamýšlel

¹⁴⁴ Philoktet, Heiner Müller, Doslov Wolfgang Storch, s. 137.

původně nechat ve hře postavu Hérakla, který se Filoktétovi zjeví a doporučí mu, aby následoval Odyssea do Tróje. Hérakles měl představovat hlas komunistické strany, v jejímž duchu bylo zapotřebí zapomenout na staré křivdy a obětovat se jako jedinec ve prospěch větší věci. Po svém vyloučení ale hru přehodnotil, a tak vyznívá jako kritika jakéhokoliv totalitního režimu.

Hra Filoktét je poměrně krátká, zhruba 40 stran na formátu A5, a je zcela zaměřena na tři postavy, které jsou rozloženy podle svého mocenského postavení. Kromě těchto postav nevystupují v dramatu už žádná jiná, přesto, že jsou zmiňovány i osudy dalších účastníků Trojské války.

V roce 1961 byla v Berlíně postavena zeď, a tím končí možnost odejít na západ. Jakousi narážkou na tuto situaci může být i prolog tohoto dramatu. *„Pány a dámy dnešních časů zavede naše hra do minulosti, kdy člověk člověku byl smrtelným nepřítelem. A tak je tomu dodnes: je to osudné. To, co zde ukážeme je nemorální. Pro život se u nás nemůžete ničemu přiučit. Kdo, se toho nechce účastnit, má možnost odejít. Byli jste varováni.“*¹⁴⁵ Kdo chtěl opustit zemi, měl svojí možnost. Po roce 1961 už je to nemožné nebo přinejmenším velice riskantní. Kdo zůstal, musel přijmout svou roli. A tak je tomu i v pozici diváků, ti kteří neodešli, musí sedět v hledišti až do konce.

Nápadným prostředkem je v této hře řeč. Jednotlivé rozhovory nejsou vůbec komentovány. Veškeré jednání a emoce se prosazuje pouze pomocí slova, které je zároveň štítem i zbraní.

7.2.3 Odysseus

V postavě Odyssea se zrcadlí strategická inteligence systému. Odysseus je zde představen jako tyran, který díky své bystrosti vsadí lidi do hry, kterou musí proti sobě hrát. On sám, jak na jednom místě vypráví, byl ale také proti své vůli vsazen do cizí hry. Když pro něj přišli kněží, aby se zúčastnil války, předstíral šílenství a orol své pole solí. Kněží ale jeho lest prohlédli a před pluh mu položili vlastního syna. Kdyby byl doopravdy šílený, syna by přejel. On ale samozřejmě zastavil, a tak musel poslechnout. Přesto, že do války nejprve nechtěl, stal se jejím nejdůležitějším článkem a manipuluje ostatní, aby dosáhl cíle. Vypráví také o tom, jak on sám odhalil Achilla v dámských šatech, který také chtěl ujít válce. *„Tak dalece jsme v té věci došli, v síti z vlastních*

¹⁴⁵ Philoktet, s. 7.

*a cizích kroků, že jsme nenašli jinou cestu, než v započaté pokračovat.*¹⁴⁶ Snaží se přimět Neoptolema k tomu, aby jednal proti své vůli tak, že mu vysvětluje, že vlastně není jiná možnost, že bude pouze následovat příkladu ostatních. *„V tomto jednání nejsi první, kdo udělá, co udělat nechce. Udělali jsme stejně už před tebou.*¹⁴⁷

Postava Odyssea je zobrazená z lidského hlediska. Není tyranem od narození, nejedná pouze ve svém zájmu, ale v zájmu vyhrané války. V cestě jde přes mrtvolky, je ochotný se snížit k jakékoli špinavosti, nezná svědomí, ani soucit. Díky své lstivosti dosáhne toho, aby Neoptolemos nakonec souhlasil a přes své průvodní protesty lhal a stal se tak Odysseovým nástupcem a žákem v nekonečném řetězci lstivých a nemorálních prosazovatelů moci. Jednou z jeho velkých zbraní je zastrašování a vyhrožování. *„Pokud uděláš ještě jeden krok, přišpendlím tě tvým vlastním šípem na ostrov. A Hérakles se ti neobjeví, jako tomu, koho okradený Bůh přikoval na skálu, aby dělal společnost ptákům, tvé maso není toho druhu, které dorůstá, tebe by trhali supi rovnou z kamení.*¹⁴⁸ Neustále opakuje, že je mu jedno, pokud ho Neoptolemos nenávidí, hlavní je, že splní svůj úkol. *„A chytřejší byl tvůj otec než jeho syn, věděl dobře, že přesto, že koukáme do prachu, počítáme hvězdy.*¹⁴⁹ Odysseus je zde představen jako zloděj a člověk, který zavinil neštěstí mnohým lidem. Po smrti Achilla se zmocnil jeho majetku, přesto, že si na něj činil nárok Ajax, který byl Achillovým druhem. Majetek nedal ani Neoptolemovi, právoplatnému dědici, a ještě ho využívá ve svých mocenských pletichách. Přesto, že jsou všichni svědky této nespravedlnosti, nikdo se proti ní neozve. Sám Achillův syn v tomto duchu ještě pokračuje, a než aby se tyranovi postavil, slouží mu věrně a nakonec zachrání i jeho život.

Přesto, že se Neoptolemos zdráhá podvést Filoktéta, nakonec ho k tomu Odysseus donutí svými řečmi. Filoktéta se snaží původně přemluvit, aby šel dobrovolně, nicméně když zjistí, že je to zbytečné, chladnokrevně přihlíží jeho smrti, kterou považuje za nutnou. Pokud tedy není jiné řešení, nedá se nic dělat a musí se najít jiná cesta, jak dobýt Tróju. Sám vystupuje naprosto chladnokrevně a netrápí ho žádné výčitky. Ví, jak má jednat s těmi, které ještě pořád nějakým způsobem trápí špatné svědomí. Je si vědom, že se rádi ospravedlní, a tak jim vědomě navrhuje různé berličky,

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 29.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 14.

¹⁴⁸ Philoktet, s. 10.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 15.

kterých se oni rádi chopí, aby měli sami před sebou čisté svědomí. „*Před branami Tróji ti řeknu lež, díky níž si budeš moci umýt ruce.*“¹⁵⁰

7.2.4 Neoptolemos

Neoptolemos oproti Odysseovi je zobrazen jako člověk, který se neustále potýká se svým svědomím a nemůže se rozhodnout, co je správné a jak by měl jednat. Od začátku nesouhlasí s tím, že musí Filoktétovi lhát, aby ho obral o jeho kouzelné šípy. Je toho názoru, že pravda zmůže víc a chce s ním jednat na rovinu. „*Jsem tady jako pomocník, ne jako lhář.*“¹⁵¹ Nechá si od Odyssea vysvětlit, že vlastně ani nebude lhát, když se Filoktétovi představí jako člověk, který Odyssea nenávidí, protože ho okradl, a který jej považuje za svého nepřítele. Neoptolemův nesouhlas s vlastním jednáním je patrný na několika místech. Když okrade Filoktéta o šípy a přizná mu pravý důvod, proč je na ostrově, začne červenat a je jasné, že se stydí za to, co udělal. „*Je to stud, vítězi, čím červenají tvé tváře? Nemusíš se za svou práci stydět, chytře byla síť utkána, neviděl jsem nikdy lepší a pilně plní návnada svou povinnost. Tvůj učitel podvodí, sám podvodník, tě určitě, okradeného, který tebe krást učil, můj i tvůj nepřítel, nebude šetřit pochvalou.*“¹⁵²

Neoptolemos stojí mezi dvěma možnostmi. Odysseus představuje mocenskou převahu, vládnoucí systém, a zároveň zajišťuje Neoptolemovi relativně klidný život, pokud je ochoten se přizpůsobit jeho rozkazům a plnit je. V této cestě mu ale brání jeho svědomí, které ale nakonec potlačí. Ne zvolí cestu odporu, jak tomu učinil Filoktétés a není ochoten obětovat své dobré postavení a postavit se na stranu opozice, která sice bude jednat podle svého přesvědčení, nicméně se tím odsoudí k životu ve vyhnanství nebo smrti. Do jeho rozhodování zasahuje i fakt, že bojuje, podle svého přesvědčení, ve jménu správné věci, a váhá, zda je správné odsoudit ji k zániku kvůli maličkosti, která je ve srovnání s cílem jednání nepodstatná.

Zda je vůbec možné, aby se podařila dobrá věc, když je celý systém postaven na špatném základu, řeší Neoptolemos s Odysseem a každý má na to jiný názor. „*Neoptolemos: Ze shnilého základu nevyroste nic dobrého. Odysseus: Jedno je základ, druhé je strom. Neoptolemos: Vichřice se ptá stromu na jeho kořeny. Odysseus: Neptá*

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 48.

¹⁵¹ Filoktét, s. 9.

¹⁵² Tamtéž, s. 27.

*se lesa. Neoptolemos: Ten sežehne oheň.*¹⁵³ Nakonec se podvolí rozkazům a nezůstane mu žádný prostor, aby se se svým činem vyrovnal. Dojde k vraždě, naprosto zbabělé, kdy Neoptolemos zabodne Filoktétovi meč do zad. Už tento způsob, jakým je vražda provedena, naznačuje, že Neoptolemos není schopný jednat na rovinu a postavit se čelem. Není ani ochotný Filoktéta vyzvat na souboj, protože ví, že není v právu a nemá důvod jej připravit o život. Tento čin je o to ukrutnější, že po celou dobu váhá a není schopen se rozhodnout. Filoktét nemůže očekávat, že ho Neoptolemos nakonec zradí, protože těsně před tím mu vrátí ukradené věci a holedbá se, že se nechce stát zlodějem a bude jednat čestně. Vypadá to tedy, že se přidá na jeho stranu a Filoktétovi pomůže. Pokud by bylo od začátku jasné, že se Filoktéta nezastane, že k němu nepocítuje soucit a neuvažuje o tom vzepřít se Odysseovi, nepůsobil by tento čin tak zbaběle a chladně.

7.2.5 Filoktétes

Filoktétes není hrdinným trpělivým netoužícím po vysvobození a ochotným bez mrknutí oko zemřít za své přesvědčení. Na ostrově žije se svou křivdou a v bolestech, které mu působí neustále hnusající rána 10 let. Po celou dobu se pohybuje v naprostém odloučení a jeho myšlenky na pomstu jsou živeny vzpomínkami na Odysseovu tvář, když ho obelhal a na ostrově zanechal. Jeho nenávisť se rozšiřuje na všechny Řeky, tedy i na sebe samého. Důvod, proč byl podveden a ponechán na ostrově, byla jeho rána, která odporně páchla, a řev bolesti, který demoralizoval mužstvo. V souvislosti s touto skutečností je ale ve hře naznačena jistá alegorie, že hlavním důvodem jeho izolace nebylo zranění jako takové, ale to, že zapříčinil nějakým způsobem nepokoje. Filoktét sám o tom říká: „*Já jsem byl ta rána, já to maso, které křičelo.*“¹⁵⁴

Vzhledem k tomu, že toto drama bylo velice pravděpodobně psáno jako alegorie k stávající situaci ve východním Německu, jak se o tom zmiňuje i Wolfgang Storch ve svém doslovu k této hře vycházející z Müllerových poznámek, je nasnadě domněnka, že Filoktétes představoval odpůrce režimu. Tedy někoho, kdo se postavil na odpor nebo nesouhlasil se stávajícím systémem. Člověk vyloučený, uražený, potenciální mstitel. Podle Storcha v dnešním slova smyslu potenciální terorista, což je podle mého názoru ale lehce přeinterpretováno. Spíše bych použila slovo atentátník, pokud má Storch na mysli Filoktétovu touhu zabít Odyssea. Jeho jednání prý připomíná postavy z filmů,

¹⁵³ Tamtéž, s. 12.

¹⁵⁴ Philoktet, s. 32.

vojáka zahnaného do úzkých, který sám zůstal mezi troskami a střílí kolem sebe do vyčerpání.¹⁵⁵ Tuto postavu bych nepřirovnávala k akčním hrdinům amerických filmů už z toho důvodu, že Filoktétes několikrát podléhá myšlence zahodit hrdost a přesvědčení a nechat se uzdravit tak, jak to předpověděli věštcí, zkrátka vrátit se do normálního života.

Filoktétes sice uvažuje o tom, že by se podvolil a vrátil pod Odysseovo vedení, ale neudělá to. Na jednu stranu má velkou touhu vrátit se, na stranu druhou ale nezradí sám sebe. *„Dejte mi meč, sekýru, želízko. Usekněte mi nohy, abych s vámi nešel proti své vůli, odtrhněte mi hlavu od těla, aby mé oči nemohly sledovat vaše plachty a to, jak odcházíte, aby můj hlas nebyl hlasitější než příboj, nedoprovázel vás na břeh a s lodí na moře!“*¹⁵⁶ Filoktét se odmítne podvolit a ironizuje Neoptolemovo postavení z pozice toho, který už nemá co ztratit. Je to jakýsi výsměch všem zbabělcům, kteří sebou nechají manipulovat a nejsou schopni vystoupit proti nespravedlnosti. *„Nepříteli mých nepřátel, nauč mě tvé radosti. Ó rozkoši pošlapaných. Ještě jeden krok. Ó potěšení býti prachem pod podrážkou toho, jenž stejně jako já v prachu ležel přede mnou.“*¹⁵⁷

Domnívám se, že tato tragédie není ani tak o smrti jednoho hrdiny, který volí raději odchod ze života než provést činy, se kterými nesouhlasí, jako spíše o rozhodování se mezi uposlechnutím rozkazu a jednáním podle svého svědomí. Neoptolemos je mladý člověk, který stojí na křižovatce mezi dvěma cestami a má se rozhodnout, kterou z nich zvolí. Tragický konec zobrazuje Filoktétova smrt stejně, nebo dokonce možná méně než skutečnost, že se Neoptolemos rozhodne následovat tyrana, obětovat Filoktéta a pokračovat ve lži, podvodech a nečestnostech, aby byl nápomocen při udržení shnilého totalitního systému Odysseovy vlády.

¹⁵⁵ Doslov Wolfgang Storch, s. 42.

¹⁵⁶ Philoktet, s. 37.

¹⁵⁷ Philoktet, s. 28.

8 Židovství

Ihned po skončení 2. světové války se spisovatelé snažili zprostředkovat své zážitky a v jejich knihách se objevily témata války, genocidy, života v židovských ghettech a koncentračních táborech. V 60. letech do československé prózy toto téma vrací, a to především v dílech nejznámějšího autora, Arnošta Lustiga. Spisovatel ale neznázorňuje polární černobílé rozdělení zla a dobra v podání Němci versus Češi, jak je tomu u některých jiných autorů, ale jde více do hloubky a pokládá si spoustu otázek, díky nimž jsou jeho knihy stále aktuální a dodnes oslovují své čtenáře.

Čím to je, že se tato tematika vrací zrovna v šedesátých letech? Na tuto otázku se nabízí hned několik odpovědí. Může to být způsobeno uvolňováním tvůrčích podmínek, přesycením schematickou literaturou a bezchybnými hrdiny, jejichž mravní a vnitřní čistota pomáhá při budování lepších zítřků a jejichž heroické činy lákají k opěvování (viz Fučík). V Lustigových povídkách se ukazuje, že hrdinou mohl být téměř kdokoli. Starci, děti, ženy. Svým způsobem i člověk, který stál na straně zla (viz strážmistr v ghettu v povídce Vili Feld, s. 49). Hrdinou se mohl stát člověk také úplně náhodou.

Další vysvětlení se nabízí v podobě alegorie. Snažili se autoři ukazovat paralelitu mezi nacistickými praktikami a praktikami pocházejícími ze Sovětského svazu? Chtěli ukázat v době, kdy byl u nás překonán kult osobnosti, že existuje určitá souvislost mezi oběma režimy? Anebo prostě v šedesátých letech autoři, kteří zažili koncentrační tábory jako děti, dospěli do svých tvůrčích let a chtěli světu připomenout, jaká zvěrstva byla páchána a že se na ně nesmí zapomenout? Jistě se neobejdeme pouze s jedním vysvětlením a tato problematika se nedá jednoznačně shrnout, je to soubor všech vnitřních i vnějších příčin a zároveň trochu i náhod.

8.1 Můj známý Vili Feld

Arnošt Lustig

Tuto povídku jsem vybrala z důvodu, že není, na rozdíl od ostatních Lustigových povídek jako například Modlitby pro Kateřinu Horovitzovou, Dity Saxové a dalších, tak v popředí čtenářského zájmu a často bývá spíše opomíjenou. Přesto si myslím, že je jednou z velmi významných. Na 118 stranách autor vykreslil příběh Jindřicha Krause, který prožije své dětství v sirotčinci, dostane se do Terezína i koncentračního tábora v Polsku a pokouší se vysvětlit, proč nedoručil vzkaz snoubence Viliho Felda. S Vili Feldem se setkáme hned na začátku knihy, kdy se s ním vypravěč shledává po nějaké době jako s emigrantem bez zázemí a k němuž cítí zvláštní druh nesympatie.

8.1.1 Formální postupy

Časy¹⁵⁸

Jedním z rysů, které Doležel vyzdvihl, je protiklad subjektivního a objektivního času. I v povídce Vili Feld můžeme pozorovat, jak autor pracuje s časem. V některých důležitých momentech se hrdina jakoby propadne do svého vnitřního světa a v okamžiku, který trvá třeba jen pár sekund, popíše své vnitřní pocity.

Nejvýrazněji je to patrné na části, kdy stojí skupina Židů nastoupená před baráky a němečtí výběřčí rozhodují, kdo je ještě schopen práce a kdo půjde do plynu. Nejprve shrne 6 hodin čekání do jediné věty, a pak zastaví čas a popíše události, nebo spíš pocity jedné vteřiny na dvou stranách. „*A než se posunul ten kousek řasy, který to měl rozhodnout, rozezněl ve mně můj niterní hlas cosi, co nesvedl nikdy předtím ani potom. Spatřil jsem něco, co se odehraje až po téhle druhé vteřině, v níž jsem uviděl znovu hrot řasy, na špičkách vybledlé sluncem a u kořene zbarvené do kaštanova – třebaže jsem ještě stál, ani nepípl, ba ani stínem nepohnul tělem (...)*“¹⁵⁹ V následujících odstavcích pak autor popíše smrt vypravěče, ke které nedojde, zakomponuje úvahu o tom, zda by dobře hořel, a přidá vzpomínku z ghetta na manželku Lwa Bluma, která spáchala sebevraždu svítiplynem. V této vzpomínce si neodpustí jistý

158 Stylem Lustigových próz se zabýval například Aleš Haman a Lubomír Doležel. Aleš Haman ve své knize Arnošt Lustig z roku 1995 podtrhl některé charakteristické rysy, kterými se před ním zabýval Lubomír Doležel v časopise plamen z roku 1960.

159 Můj známý Vili Feld, s. 68.

druh ironie, kterou si může dovolit jen on sám, protože od člověka, který nezažil to, co on, by zněla přinejmenším netaktně. „*Ale kdo to opravdu byl? To se ví, že pan Lev Blum ne. Jistě ho nenapadlo, že se takhle potká se svou manželkou, která si udělala plynovou „komoru zapomenutí“ i svoje „nebeské komando“ z kuchyně.*“¹⁶⁰ Tento způsob ztvárnění vede k dramatické retardaci, zachycení dramatických událostí a vyobrazuje „*s otřesnou silou okamžiky, v nichž se zdánlivě neděje vůbec nic, a v nichž se přece rozhoduje o životě a smrti.*“¹⁶¹

Požítí odlišného písma

Vnitřní pochody, myšlenky, ale i sny odděluje Lustig kurzívou, což je také jedním ze specifických rysů jeho stylu. Pokud na to není čtenář připraven, může mu to zpočátku činit potíže v orientaci v tom, co se skutečně odehrálo, čili co patří do příběhu, a co do roviny představ.

Konfrontace perspektiv

Podle Aleše Hamana tkví podstata Lustigova stylu v konfrontaci perspektiv. Právě polyperspektivitu zobrazeného světa vidí jako to nové, co Lustig vnesl do české literatury. Podíváme-li se pozorněji na povídku Vili Feld, můžeme i zde do jisté míry vystopovat jiný pohled na určitou skutečnost, než by měl být ten centrálně uznávaný. Sama postava ztroskotaného emigranta je zachycena jako pozice člověka, který přesto, že přežil koncentrační tábor, je zahnaný do kouta. Člověk, kterému se dařilo jak za první republiky, v ghettu, a trochu s nadsázkou i v táboře, nemá najednou sílu jít dál. Nové politické uspořádání mu po roce 1948 nedává možnost, aby našel své místo, a stát se nedokáže o tyto lidi postarat.

Pokud by se kniha interpretovala z hlediska toho, že Vili byl hrdina záporný, který si takové postavení zasloužil, jak by se nejspíš hodilo na správnou socialistickou knihu, a co svým způsobem naznačuje na některých místech i v roli vypravěče Jindřich Kraus, musel by chybět druhý pohled. Z vyprávění cítíme, že Jindřich Vilimu závidí jeho schopnosti, peníze, dobré oblečení a ani se tím nijak netají. „*Až jsem měl strach, že je to na mém zevnějšku znát: že jsou lidé rozdělení – na lepší a horší. A že pan Feld je z těch lepších. Třebaže jsem nevěděl moc dobře proč – jak se jím stál a čím k tomu došel. Neboť mě děsila představa jeho protikladu – já sám.*“¹⁶² Jindřich je dotčený tím, že ho Feld nepustí k sobě po zápasu pod sprchu. To je v díle jedna z mála situací, kdy se

¹⁶⁰ Můj známý Vili Feld, s. 69.

¹⁶¹ Arnošt Lustig, Aleš Haman, s. 86.

¹⁶² Můj známý Vili Feld, s. 27.

k němu nezachová vlídně, a která formuje jeho vztah k němu. Je to více méně nedůležitý detail. Ve svých představách představuje Felda, jako člověka necitelného, který ho nechá v dešti stát na ulici a sám odjede autem. Ve skutečnosti ho ale Feld na jiném místě svezde taxíkem. V jiné situaci, kdy nabídne Feld nocleh Konymu, který se ocitne bez prostředků, a věnuje mu určitý obnos peněz, ho podezřívá z toho, že to musel mít připraveno, což je samozřejmě nesmysl. „*A přece jsem tušil, že si to všechno musel Vili Feld připravit, nebo že měl obrovské štěstí, že mu to tak efektivně vyšlo. Snad jsem mu tehdy křivdil, už po kolikáté. (...) Někde ze mne trčel rozžhavený drát pocitu manosti. Pan Feld byl osobnost. Nedostižný vzor.*“

8.1.2 Charaktery

V díle Lustigově se obvykle nesetkáváme s černobílým rozdělením lidských charakterů. Nepředkládá nám jednoznačně pozitivního hrdinu, který by se vyznačoval bezchybnými vlastnostmi. Hlavními postavami se stávají více méně obyčejní lidé, kteří se v určité chvíli musejí vypořádat s podmínkami, které nejsou normální, a proto ani jejich chování není normální, běžné, či takové, jaké bychom očekávali. V nenormálních podmínkách se normálně může chovat pouze blázen. Tito lidé se chovají různě a tím nám autor nabízí víceznačný pohled na děj. Přesto, že se například Jindřich Kraus nedopustí žádného zločinu, nemusíme s jeho chováním či smýšlením vždy z morálního hlediska sympatizovat.

Lustig nám ukazuje charakter normálního člověka. Člověka, který závidí, nenávidí, je chlubitivý, ambiciózní, dělá podrazy. Lustigovy postavy se stávají hrdiny tak, že to vypadá, jako by jejich jednání nebylo ovlivněno situací, ale vyplynulo z jejich přirozeného charakteru. Na druhou stranu ale nepopisuje osoby, které by se hrdiny narodily a celý život neúnavně bojovaly za pravdu. Stávají se hrdiny okamžiku, hrdiny náhody. Taková je, podle mého názoru, i Kateřina Horovitzová. Člověk má z popisované závěrečné scény dojem, že se Kateřina zbláznila. Najednou jedná intuitivně. Její jednání je hodno obdivu a zahanbuje všechny zúčastněné. Ale zároveň není ženou, od které bychom podobné jednání očekávali. Pokud srovnáme Kateřinu a Viliho, dojdeme k závěru, že Vili jedná zbaběle ve chvíli, kdy očekáváme, že bude odvážný¹⁶³ a u Kateřiny je to naopak. I na tomto protikladu je založený autorův rukopis.

¹⁶³Srovnej epizoda, kdy Vili nechá Krause nést svou vestu plnou proviantu a uvede ho tím do nebezpečí, s. 49.

8.1.3 Práce s motivy

Dalším prostředkem charakterizující Lustigův styl je používání opakujících se motivů a lightmotivů, kterými autor stmeluje příběh a díky nimž se děj postupně vystaví i v případě, když autor nepostupuje ve vyprávění chronologicky.

V povídce Vili Feld je takovýmto motivem žebrák s čepicí vyrobenou z novinového papíru komunistického plátku Unità.¹⁶⁴ Takovýchto motivů můžeme v díle vystopovat daleko více. Jedním z nich je třeba dámské spodní prádlo. Pokud poprvé narazíme na zmínku o prádle, nevěnujeme jí pozornost, ale připomene se nám až v průběhu knihy, kdy se objeví znovu. Tak je tomu například při popisu italské dámy vyhledávající večerní program kina v Itálii po válce ve srovnání s prádlem Heymovy babičky ve chvíli, kdy by měla stát nastoupena před baráky a čekat, zda půjde do plynu. *„Na protější straně ohlašovala její postarší kolegyně druhý program. Měla černou natrženou sukni a drahé spodní prádlo.“*¹⁶⁵ *„Přišla mi na mysl babička Olga. Kdyby sem přišla, v prvním baráku by jí stáhli šaty a ostříhali vlasy. Stála by pak venku v krajkových přízových kalhotách, s tenkýma nohama jako dítě. Babička Olga nosila dlouhé spodní kalhoty, někdy záplatované. Když jsem byl ještě u ní, přál jsem si, abych měl jednou peníze a koupil jí krásné nespravované prádlo, jaké jsem viděl vystavené v krámech na dřevěných pannách.“*¹⁶⁶

Zatímco v popisu oblečení Italky, jde na první pohled pouze o zmínku drahého prádla, které nevěnujeme pozornost, v babiččině případě dostává prádlo význam něčeho intimního, co se neukazuje. Prádlo, které je vidět, bere člověku důstojnost, a to hlavně v případě staré ženy, která byla svlečena nedobrovolně a musí ukázat svou chatrnost. Tyto dvě zdánlivě nevýznamné epizody stojí v protikladu. Motiv dámského prádla se objevuje v knize i v jiné souvislosti. Po válce se Jindřich Kraus dostává do dobročinného tábora, kde pomačká ošetřovatelce složené spodní prádlo. *„Jednou jsem pomačkal její vyprané prádlo, rozložené na lavičce, protože jsem si chtěl mermomocí sednout. Přistihla mě, (...). „Co chceš vůbec v životě dělat, když takhle bezohledně začínáš?“*¹⁶⁷ Pokud poskládáme jednotlivé epizody dohromady, stává se spodní prádlo

164 Haman se na rozdíl od Doležela domnívá, že nejde jen o pouhý symbol sociální bídy, ale žebrák se stává zároveň podobností člověka sraženého k zemi.

¹⁶⁵ Můj známý Vili Feld, s. 11.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 5.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 76.

příměrem lidské důstojnosti, něčím intimním, co by mělo zůstat skryto a čeho by se neměli cizí lidé dotýkat. Ve všech ukázkách, pokud se ale nedají dohromady, je spodní prádlo na první pohled pouze detail, který považujeme za nevýznamnou složku vyprávění.

Těchto symbolických motivů se objevuje v knize celá řada. Mimo dalších jsou to třeba ruce. Krausovy ruce vhodné pro práci řezníka v protikladu k jeho uměleckým sklonům a rukama opravdových řezníků, kteří chtějí zavraždit bratrance Viliho Felda. Ruce Feldovy, které jsou bílé a hladké s dlouhými prsty. Zajímavé je i sledovat popis oblečení. Jsou to opravdu nenápadné detaily, které mají svou symboliku a stávají se motivy.

8.1.4 Tematické okruhy

Jedno ze zásadních témat, na které tato kniha naráží, je, podle Aleše Hamana, téma vykořenění. Vili Feld je emigrantem, člověkem, které po roce 48 nenašel své místo v socialistickém uspořádání Československa. Přesto, že je byl vždy poměrně úspěšným jedincem, který se o sebe dokázal postarat v extrémnějších situacích, najednou selhává. Jeho podnikatelský duch nenachází možnosti, jak využít stávajícího režimu když ne ve svůj prospěch, tak alespoň pro normální život. Ihned po válce je schopný se postavit na vlastní nohy, neznamena to ale, že by se ho válka nikterak citelně nedotkla, jak to vypadá na první pohled. „*Prohlížel jsem si ho, když jsme jeli nahoru výtahem. Teletinové sřevíce, hedvábnou košili, hladkou fialovou kravatu, rukavice a přes ruku trenčkot – rub i líc k použití, jako kdyby nikdy nebyla válka. Řekl: ‘Chybí mi šedesát osm příbuzných.*“¹⁶⁸ Feldovi zahynulo mnoho příbuzných, což ještě zdůrazňuje jeho osamocení v novém světě. Vypravěč se s ním setkává v emigraci v Itálii, kdy se Feld nachází v životní etapě nepatřící nikam. Nemá ani žádné příbuzné, ani přátele a neví, co si počne dál. Za jediné východisko považuje sebevraždu, kterou několikrát zmíní a dokonce se o ní i pokusí.

Pocit vykořenění nepramení ale pouze z postavy Vili Felda. Dokonce i vypravěč, Jindřich Kraus, je člověk, který prakticky nemá žádnou rodinu. Matka mu zemřela jako dítěti a nepamatuje si na ní. Byl vychováván nejprve svými prarodiči a tetou, ke které cítil určitý druh nesympatie, a následně vyrůstal v sirotčinci. Tím, že vypráví i o pobytu v sirotčinci a o jeho obyvatelích, zesiluje tak dojem nezakotvenosti židovského národa.

¹⁶⁸ Můj známý Vili Feld, s. 72.

Národ, který nikam nepatří, a jednotlivci nemající příbuzné se dostávají do pozic přebytečných lidí. Do zvláštního postavení se dostal i jeho kamarád přezdíváný Černý Pepe. Pepe byl míšenec židovské matky a německého důstojníka. Dostal se do ransportu mezi prvními a je naznačeno, že to byla zásluha jeho otce, který se tak chtěl zbavit nepříjemné skvrny ve svém životě. Jeho příběh se vyvíjí jinak, než všichni očekávali. Pepe není poslán do Austrálie, jak se obyvatelé sirotčince domnívali, v jeho otci se svědomí nehnulo, naopak. „Zápasil v něm dvojí původ. Nemusel říkat ani slovo. Byl bílý, krve by se v něm nedořezal. Než v duchu proklel svého otce a šel cestou své matky. Držel v ruce ten papír, pak ho zastrčil do otevřené obálky.“¹⁶⁹ Nemožnost někam patřit se promítá i do osudu černošské Růth, dívky, o které nikdo nevěděl, odkud přišla, a ani kde je jí konec. Vykořenění, lidé bez rodiny a domova, s nejednoznačným původem se dostávají do popředí celé knihy.

Stejně jako v četných rozhovorech Arnošta Lustiga, i v jeho knihách se objevují myšlenky zabývající se pocitem nevysvětlitelné viny a otázka proč já a ne oni? „A myslel jsem na to, kudy jsem chodil, a nikdy mi nebylo jasné, jak připadla redakční rada právě na mne. Bylo to tím, že jsem se šťastně narodil? Chci říci: přece jen nakonec šťastně, protože bych mohl hladce sečíst chvíle, kdybych se byl raději neviděl. Byl to omyl? (...) I batole pochopí, že by se do města, jakým je Řím, rád koukl kdekdo z těch, kteří přinejmenším také přicházeli v úvahu (...).“¹⁷⁰ Tyto úvahy dostávají daleko většího významu ve spojitosti s nárokem na život a smrt. Otázka, kdo je ten vyvolený, kterému se dostane přednosti moci na úkor ostatních vyjet do zahraničí, není zase až tak palčivá, jako otázka, kdo je ten vyvolený, jemuž je dovoleno žít. „A potom odcházela, a snad si myslela, že je příliš daleko, než abych to mohl ještě slyšet: 'Bože, a ten se vrátil ... a tamten ne...“¹⁷¹

Vina, která na jedince doléhá, není v této knize pouze z oblasti náhod, které člověk nemůže ovlivnit, ale i z oblasti ovlivnitelných skutečností. Jindřich Kraus slíbí Vilimu, že vyřídí vzkaz jeho snoubence. Už ve chvíli, kdy to slibuje, ví, že nic neudělá, aniž by k tomu měl nějaký důvod. Z nevysvětlitelných pohnutek, z části i z jisté antipatie k Vilimu, nedodrží slovo a nedoručí vzkaz. Jeho nechuť pramení na jedné straně z podcenění významu pro něj nepodstatné události, na které ale závisí osud někoho jiného. Stává se tak spoluúčastníkem Viliho tragického konce. Feld o tuto

¹⁶⁹ Můj známý Vili Feld, s. 44.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 9.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 76.

drobnou pomoc žádá slovy: „*Mohl byste pro mě něco udělat? Nic mimořádného pro vás – jen pro mě.*“¹⁷² „*Jestliže to vyřídíte, vykoupíte se.*“¹⁷³ Z čeho se vypravěč má vlastně vykoupit? Jedná se zde o jeho svědomí, které se dostane do popředí až mnohem později? Svědomí člověka, který nějakým způsobem ublíží jiným, stojí v tematickém popředí literatury 60. let nejenom v Lustigových prózách, ale i v dílech jiných československých autorů té doby. Mezi dalšími díly je to například Kunderův Žert.

Literatura s židovskou tematikou se zabývá, stejně jako ostatní literatury, pozicí jedince trpícího totalitním uspořádáním, v němž nemůže jednat svobodně a podléhá roli, kterou musí naplňovat, pokud si chce uchovat vlastní život. Jednou ze scén, které tuto bezmocnost podtrhávají, je uspořádání fotbalového utkání mezi dozorcí koncentračního tábora a jejich vězni. „*Vedli jsme jedna nula. Belhal jsem se pyšně na středový kruh. Pak byla půle a v šatně se mnou nikdo nemluvil. (...) 'Můžeme to vyhrát', řekl jsem. 'Vyhrát znamená sebevraždu,' odpověděl Vili Feld.*“¹⁷⁴ I tento na první pohled neškodný zápas nese s sebou prvky ponížení a nemohoucnost jednat svobodně. Podrobení se trýznitelům za cenu vykoupení vlastního života je v tomto okamžiku důležitější, než se sice nechat opojit chvilkovou výhrou, ale zaplatit ji životem. Jindřich Kraus je mladý muž, který si neuvědomuje všechna nebezpečí, která jsou kolem něho, a to mu částečně dodává i sílu přežít. Naproti tomu životem si zkušený Feld uvědomuje, že aby přežil, musí přijmout roli, která mu byla přisouzena.

V tomto příběhu neexistuje spravedlnost, pouze náhodné vysvobození některých aktérů z pozice utlačovaných na úkor jiných. Autor neanalyzuje primárně psychologické jednání jednotlivých hrdinů, ale ukazuje jednání založené na přirozené sobecké snaze uchovat si vlastní život a upřednostňování vlastních cílů, nad cíli všeobecně prospěšnými, kterých ale nelze dosáhnout bez jistých obětí. Když přežije jeden, znamená to, že zemře někdo jiný. „*Tak proboha, ať bratránek Viliho Felda trochu spěchá! Ať to neudrží a chvátá proměnit se v palivo do pecí. (...) Ať si nevymýšlí pitomé výmluvy s žiletkami, sebere se a jde!*“¹⁷⁵ Tyto skutečnosti nejsou nabízeny čtenáři z toho důvodu, aby takovéto myšlenky a jednání soudil ze své pokojné neohrožené pozice, ale ukazují, jak jedinec jedná v extrémních situacích pod tlakem strachu o vlastní život ovlivněný pudem sebezáchovy, jež je silnější než morální zásady.

¹⁷² Tamtéž, s. 12.

¹⁷³ Tamtéž, s. 16.

¹⁷⁴ Můj známý Vili Feld, s. 61.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 67.

8.2 Jakob der Lügner (Jakub lhář)

Jurek Becker

Přesto, že ve východoněmecké literatuře tohoto období jen stěží najdeme dílo, které by kvalitou a zpracováním tématu mohlo být zařazeno mezi knihy, jež jsou zajímavé, patří Jakob lhář mezi pozoruhodné jevy období šedesátých let. Román vyšel v roce 1969 poté, co musel autor první verzi z roku 1968 předělat, jako autorova prvotina. Sám Becker se během svého života několikrát dostal do problémů s režimem. V roce 1960 byl vyloučen z univerzity z politických důvodů. V roce 1976 podepsal spolu s ostatními spisovateli dopis, v němž byl vyjádřen protest proti odnětí občanských práv písničkáři Wolfu Biermanovi. V následujícím roce pak odešel do západního Německa.

V románu Jakob der Lügner se objevuje, stejně jako v Československu v podání některých známých autorů, tematika holocaustu a každodenního života v židovském ghettu. Chování jedince ve vypjaté a extrémní situaci, které se nám z dnešního úhlu pohledu člověka žijícího v bezpečí jen stěží podaří, když ne pochopit, tak alespoň neodsuzovat. Podle předlohy vznikl v NDR v roce 1975 vynikající film a role Jakuba Heyma se zhostil Vlastimil Brodský. Na této skutečnosti je patrné, že v 70. letech obě země v kultuře poměrně úzce spolupracovaly. Ostatně tento film není jediným, který z této koprodukce vznikl.

Už samotný název v nás evokuje rozporuplné pocity. Kdo to vlastně je „lhář“? Člověk, který bezostyšně vydává vymyšlené informace za pravdivé a následky využívá ve svůj prospěch? Anebo, jako v tomto případě hlavního hrdiny, člověk, který druhým poskytuje naději a dává jim sílu, aby se nevzdávali a měli důvod žít, bojovat a nerezignovat na svůj život? To vše za cenu vydání sama sebe v nebezpečí.

8.2.1 Formální postupy

Vypravěčská situace

Anonymní vypravěč zasadil děj do židovského, blíže nespecifikovaného, ghetta v Polsku ke konci roku 1944. Skutečnosti popisuje na základě výpovědí svých známých a obyvatel ghetta. Vzhledem k tomu, že se mnozí nedožili konce války a osvobození, přiznává na některých místech, že si podrobnosti musel domýšlet. Vypravěč zprostředkovává příběh Jakuba Heyma, kterého sám osobně neznal, přesto, že se pohyboval v jeho blízkosti. Jak můžeme z kontextu zjistit, doba, ve které se snaží příběh zrekonstruovat, spadá do roku 1967. Ve svém svědectví prolíná první a třetí osobu singuláru. První osobu používá v případech, že vypráví o sobě, popřípadě o svých vzpomínkách či v situacích, kdy vysvětluje, jak k informacím přišel nebo při komentování jednotlivých událostí. Třetí osoby pak užívá při skládání příběhu a popisu jednání jednotlivých osob.

Zajímavé na této knize je mimo jiné časová struktura a prolínání jednotlivých minulých, přítomných a budoucích situací. Jakub, stejně jako ostatní obyvatelé ghetta, nežije jako svobodný muž sám, ale je sestěhovaný s dalšími dvěma, jemu zpočátku neznámými muži. Zvláštní je, že již zemřeli. „*Probud' se, Nathane Rosenblatte, přestaň nadávat, Piwowo, Rusové jsou na cestě, nechápete, dvacet kilometrů od Bezaniky! Rosenblat se nepřestal modlit, Piwowa dále leží s nohama k oknu, ať si klidně leží, hádají se a jsou mrtví, Jakob je doma, a Rusové by si měli pospíšit.*“¹⁷⁶ Do struktury příběhu jsou zakomponovány, mimo hlavní děj, ještě další příběhy. Příběh Jakobovy lásky ještě před začátkem války, která odjela do Ameriky, útržky z vypravěčova života a další epizody.

Vypravěč, přesto, že několikrát zdůrazní, že vypráví příběh, který si jako autor může pozměnit podle svého, vysvětluje, jak přišel k některým informacím. To je například v případě smrti doktora Kirschenbauma, který spáchal sebevraždu v gestapáckém voze. „*Mohl bych samozřejmě odpovědět, že nejsem vykládač, pouze vyprávím příběh, kterému sám nerozumím. Mohl bych říci, vím o svědcích, kteří ho viděli nastupovat do auta, a zjistil jsem, že na konci cesty byl mrtev, ten kus mezitím se mohl přihodit jakkoliv.*“¹⁷⁷ Poté osvětlí, že se k informacím dostal přes člověka, který v autě seděl.

¹⁷⁶ Jakob der Lügner, s. 23.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 207.

Vypravěč dodává vyprávění autentičnosti tím, že neustále svému čtenáři vysvětluje, jakým způsobem došel ke zdroji a příběh jimi dokládá. Přesvědčivosti příběhu dosáhne i tím, že nabídne dva konce. A to poté, co se Jakubův přítel oběsí. Jeden fiktivní a druhý reálný. Tím se umocní dojem, že se tento příběh skutečně udál. Fiktivní konec uvede větou: „*Tedy nejprve konec, který se nikdy neudál. Kowalski může vstát z mrtvých, rám okna a provaz zůstanou nepovšimnuty, neboť Jakub se nikdy nepřizná.*“¹⁷⁸ Jakub se místo toho rozhodne k útěku a při pokusu bude zastřelen. Právě v tu chvíli budou ostatní vidět, jak přijíždí rudá armáda. Všichni se budou divit, jak je možné, že se Jakub pokusil utéct, když přece díky rádiu musel vědět, že pomoc už je blízko. „*To by tak přibližně byl můj konec.*“¹⁷⁹ Reálný konec je ale bez happy endu, ghetto musí být vyklizeno a jeho obyvatelé se do jednoho ocitnou v transportu. Tento způsob vyprávění vtahuje čtenáře daleko více do děje a autor tak podtrhává váhu své výpovědi.

8.2.2 Komika v ghettu

Poměrně nápadné je spojení Kafkových rysů vyprávění a komických situací. Stejně jako v Kafkových dílech se i tady objevují situace, které člověk nechápe, paradoxy, kterým nerozumí, ocitnutí se ve slepých uličkách, ze kterých není cesta. Kniha začíná večerní Jakubovou procházkou městem a jeho následného zadržení strážmistrem. „Víš, kolik je hodin?“ Po osmé hodině platí v ghettu zákaz vycházení. Židé ale u sebe nesmějí mít hodinky. Jakub na tuto otázku tedy odpovědět nemůže. Musí si dojít na policejní stanice pro spravedlivé potrestání. Tam ale zjistí, že je teprve půl osmé. Tato situace připomíná ústřední scénu z Kafkova románu *Proces*, kdy hlavní hrdina čeká u kostela, ale jde pokaždé pozdě, přesto, že vychází dřív, než by musel, stejně jako sen, ve kterém se neděje nic logicky a situace se nedá ovlivnit. Vypravěč několikrát naráží na motiv stromů. V ghettu je zakázáno, aby tam rostly stromy. Stromy, které přeci nedělají nic zlého, jen dávají stín. V této souvislosti nás napadají stromy, o kterých mluví Bertold Brecht ve svém známém prohlášení z emigrace během druhé světové války *An die Nachgeborenen*.¹⁸⁰ Je velmi pravděpodobné, že Becker toto

¹⁷⁸ Jakob der Lügner, s. 258.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 272.

¹⁸⁰ Was sind das für Zeiten, wo Ein Gespräch über Bäume fast ein Verbrechen ist Weil es ein Schweigen über so viele Untaten einschließt! .

prohlášení velmi dobře znal. Stromy jako průvodní motiv celé knihy spojují vypravěčovy vzpomínky. Zmiňuje se o stromu, na který lezl jako dítě, o stromu, pod kterým poprvé ležel s dívkou, ale i o stromu, pod kterým mu zastřelili manželku. O stromech v ghettu se zmínit nemůže, protože tam žádné nejsou. Tak se aspoň zmíní o doktoru Kirschbaumovi (český překlad je Jabloň).

Jurek Becker využívá v díle velmi citlivě komické prvky. Přesto, že při popisu útrap a neštěstí v ghettu bychom ji neočekávali, je mistrně zakomponována jako součást tragických událostí. Na jednu stranu nelze komické situace ze života vyloučit ani při prožívání smutných událostí, na straně druhé spojení tragiky a komiky umocňuje tragický dojem. Jendou z nejkomičtějších situací se stává epizoda, ve které Jakub sedí na německém záchodě, zatímco se na něj dobývá německý strážmistr mající průjem. Scéna, v níž jde zúčastněným o život a Kowalski díky ní málem přijde o oko a je brutálně zbit. Becker dobře líčí pohyby strážmistra, který má co dělat, aby se jeho střevní problémy neprozradily. Celá akce je zakončena Kowalskiho větou směrem k Jakobovi: „*Vysral ses aspoň dobře?*“¹⁸¹

Spojení tragického a komického se projevuje i příběhu kočky, která nerespektovala nápis u plotu v ghettu *Zvířata zakázána*, a pak tím, že ji snědl Heymův spolubydlící, zavinila jeho smrt. Úsměvný je i dárek mladého bývalého boxera, který své vyvolené přinese cibuli, aby viděla, že to s ní myslí vážně. Takovýchto, pro čtenáře zábavných, epizod je kniha plná. Všechny ale zobrazují hrůzu extrémní situace, která nastala a které se zúčastnění přizpůsobili.

8.2.3 Hrdinství

Autor se v této knize zabývá tím, kdo je vlastně hrdina, a jak se vyznačuje hrdinský čin. V ghettu, o kterém vypráví, nikdy nedošlo k žádnému povstání nebo k náznaku vzpoury, jak tomu bylo například ve varšavském ghettu nebo v Buchenwaldu. Vypravěč této tematické věnuje několik úvah, proč tomu tak vlastně bylo. Na tuto otázku neexistuje odpověď. „*Říkám, s úctou jsem mezitím četl o Varšavě a Buchenwaldu, o jiném světě, přesto srovnatelném. Dočetl jsem se mnoho o hrdinství, možná příliš mnoho, pojala mě nesmyslná závist, ale to mi nemusí nikdo věřit. Každopádně jsme byli do poslední vteřiny zticha, a já na tom nemůžu nic změnit. (...)*

¹⁸¹ Jakob der Lügner, s. 109.

*Tam, kde jsem byl já, se žádný odpor nekonal.*¹⁸² Několik mladých chlapců se sice o vzpouře baví, ale k ničemu nedojde, protože nemají ani dost odvahy, ani potřebný materiál a zbraně. Tento román nebyl napsán proto, aby zobrazil velké hrdinské činy, ale přesto zobrazuje každodenní malá hrdinství bezvýznamných lidí.

V průběhu celé knihy je za velkého hrdinu obyvateli ghetta považován Jakub Heym, o kterém si všichni myslí, že vlastní rádio a riskuje tak nejenom svůj život, ale i život celé ulice. Všichni sice prahnou po zprávách o postupu ruské armády a přicházejících osvoboditelích, na druhou stranu jsou ale na Heyma naštvaní, že všechny uvedl do nebezpečí. Jakub se na německé stanici náhodou dozvídá, že jsou Rusové 20 km od Bezaniky. Dostane se zpátky, ale ví, že mu nikdo nebude věřit, že byl tam, odkud se ještě nikdy nikdo z Židů nevrátil. Přemýšlí o tom, že ho budou ostatní považovat za špeha, když zjistí, kde byl, a že se odtud vrátil živý. Myslí také na to, že po osvobození u něho nikdo nebude z tohoto důvodu nakupovat. Získaná zpráva ho tíží a neví, jak s ní naložit. Na jednu stranu je to informace, kterou by si neměl nechávat pro sebe, protože dodá sílu i ostatním, na druhou stranu ale nechce být tím vyvoleným, tím, který vybočuje z řady a je na očích. Nezbyvá mu, než si informaci nechat pro sebe. Druhý den se mladý bývalý boxer odhodlává ukrást Němcům brambory. Jakub neví, jak ho zastavit, aby tak neriskoval a řekne mu o Bezanice. Mischa mu ale nevěří, že to slyšel na stanici. Jakub si tedy vymyslí, že má rádio, a zachrání tak chlapce od nebezpečí. Tím začne celý kolotoč lží a výmyslů, které se Jakub od té doby neustále musí připravovat, neboť celé ghetto k němu chodí s nadějí, že jim zase poskytne nějakou utěšující zprávu. A tak se stane hrdinou proti své vůli. Od chvíle, kdy Jakub „vlastní“ rádio, klesne v ghettu počet sebevražd na nulu.

Za dosti zbabělého člověka je považován Heymův přítel Kowalski. Když v ulici, ve které Heym bydlí, dojde k výpadku elektrického proudu, navrhnou někteří, aby se rádio přestěhovalo právě k němu. *„Když nejde proud k rádiu, musí přijít rádio k proudu.*“¹⁸³ Kowalski se proti tomuto nápadu velmi silně ohradí. Sice každý očekává od Heyma, že riziko bude podstupovat, ale sám není schopný udělat totéž. *„Že budou u Kowalského marně hučet do dubu, je Jakubovi jasné jako nic jiného, z tohoto směru nehrozí žádné nebezpečí, kdo žil tolik let vedle Kowalského, ten ví, jak nevypadá hrdina.*“¹⁸⁴ Kowalského zbabělostí ale není tak jednoznačné. Při jiné příležitosti je to

¹⁸² Tamtéž, s. 99.

¹⁸³ Jakob der Lügner, s. 91.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 91.

právě on, kdo zachrání Jakobovi život a sám ten svůj ohrozí. Jakob, který žádné rádio nevládní a je okolnostmi nucen si zprávy vymýšlet, se rozhodne, že sežene skutečné informace tak, že ukradne noviny z německého záchodu. Nikdo neví, proč Jakob tak riskuje a považují to za jeho aroganci. Ve chvíli, kdy Jakob sedí na záchodě, objeví se německý strážmistr, který má průjem, a čeká před dveřmi. Je jasné, že Jakob nemůže ven a ocitl se ve slepé uličce. Všichni s napětím očekávají, co se stane. Jediný Kowalský je v tu chvíli schopen zareagovat a schválně převrhne hromadu beden. Strážmistr odběhne od záchodu a Kowalského zmlátí tak, že mu málem vyrazí oko. Tento čin je právě od tohoto člověka naprosto nečekaný.

K dalšímu svým způsobem hrdinskému činu se odváží kardiochirurg Kirschbaum. Lékař byl dříve vynikajícím odborníkem a vyhledávaným specialistou, nyní se ocitl v ghettu a snaží se pomáhat nemocným alespoň v rámci svých možností. Už jeho jméno je jakýmsi symbolem naděje, neboť vypravěč několikrát zavede téma na různé stromy. Viz výše. Pro Kirschbauma přijede gestapo a odvezou ho na velitelství, protože nějaký důstojník dostal po několikáté infarkt a pomoci mu může pouze specialista. Kirschbaum ale v autě spolkně jed a spáchá sebevraždu raději, než by pomohl německému důstojníkovi. Obětování vlastního života, aby někdo jiný zemřel, je zvláštní druh hrdinského činu a je docela sporné, zda to vůbec hrdinský čin je. V každém případě je k němu zapotřebí velká odvaha.

Tento román autor nezpracoval jako svědectví o velkých činech ani o neohrožených lidech, není plný patosu, spíš naopak, ukazuje slabé stránky každého člověka, jeho strach, i malost, a to vše vyhrocené okolnostmi prostředí ghetta. Román ani nevypráví o pomoci silných slabým. Vypravěč popisuje jako zcela samozřejmé, že nikdo z fyzicky silných lidí nechtěl pracovat s malými a slabými, a tak se přirozeně tvořily skupiny, kde slabí pracovali spolu a silní také. *„O obry se derou, ale ti o sobě nenechají rozhodovat druhé, nosí raději spolu. Nechod'te na mě s kamarádstvím a podobnými věcmi, kdo tak mluví, nerozumí ničemu tady z toho. Já sám nepatřím k obrům, já je proklel a nenáviděl jako mor, když jsem musel makat s chlapem, jako jsem já. Ale kdybych byl jedním z nich, dělal bych to stejně, přesně jako oni, a ne jinak.“*¹⁸⁵

¹⁸⁵ Jakob der Lügner, s. 28.

8.2.4 Dítě a ghetto

Jakub se stará o osmiletou Linu, jejíž rodiče museli před dvěma lety do koncentračního tábora, protože si otec zapomněl hvězdu. Na Linu Němci nepřišli, jelikož si zrovna hrála venku a nakonec zůstala zapomenutá. Lina papírově neexistuje, a tak ani nedostává přiděly potravin, Jakub pro ni shání jídlo a hodlá ji po válce adoptovat. V její postavě se prolíná na jednu stranu dětský naivní pohled na svět, na stranu druhou i pochopení pro věci, které nechápu dospělí. Lina žije v ghettu a nic jiného nezná. Je na tuto situaci zvyklá a nepřijde jí, na rozdíl od dospělých, nesnesitelná. Přes svůj věk ještě nechodí do školy. Jakub je přesvědčený, že až do školy chodit začne (jako devítiletá slečna), bude první třída plná stejně starých dětí.

Kromě ghetta nikde nebyla a nemá žádné zkušenosti s okolním světem. Neviděla stromy, protože v ghettu být nesmějí, neví, co je vzducholod', neumí číst, nemá představu o vzdálenostech mezi jednotlivými městy, neví, co je to les. Tato Linina nezkušenost se vším, co je pro ostatní děti běžnou součástí života, je patrná i z toho, že neví, jak vypadá rádio. Slyšela, že Jakub má rádio a rozhodne se ho vypátrat. Místo rádia najde petrolejovou lampu, a protože neví, co to je, je na sebe pyšná. Zkouší domnělé rádio pustit, a vzhledem k tomu, že ani pořádně netuší, k čemu by mělo sloužit, dává lampě otázky, na které čeká odpověď. Jakub ji z jejího omylu vyvede. *„Vsadíme se, že ji najdu? Přejde do otevřeného útoku. Měla by raději hledat, než se ptát, přišší rádio, které najde, jí Jakub nebude vymlouvat.“*¹⁸⁶

Vzhledem k tomu, že Lina zná pouze život v ghettu, neumí si představit nic jiného a jakákoliv změna je pro ni přínosem. Když zjistí, že budou muset do transportu, je z toho nadšená a myslí si, že ji čeká zajímavá cesta. Taková, o které jí Jakub vyprávěl. *„Kam? To přesně nevím. Daleko nebo blízko? Myslím, že docela daleko. Tak daleko jako do Ameriky? Ne. A jako do Číny? Také ne. A tak daleko jako do Afriky? Jakub ze zkušenosti ví, že je schopná v této hře pokračovat hodiny, proto řekne: Ano, přibližně tak daleko jako do Afriky.“* „Lina vybíhá ven, Jakub slyší její veselý hlas na chodbě a po schodech: *Odjíždíme! Odjíždíme...*“¹⁸⁷ Do kontrastu je v této epizodě postaven dětský pohled na věc, plný očekávání a naděje s bezmocností a hrůzou dospělých, kteří vědí, že pojedou do koncentračního tábora a, stejně jako Lina, nevědí, co je čeká.

¹⁸⁶ Jakob der Lügner, s. 149.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 278.

Tento román, podle mého názoru, není vystavěn jako podobenství totalitního režimu. Ani se v něm nenaznačují souvislosti a děj je vystavěn na očekávání obyvatel příchodu ruských vojáků. Jediný moment, kdy se otázkou budoucnosti vypravěč zabývá je v epizodě, v níž se Lina ptá na to, jak bude vypadat budoucnost. „*Jaké to bude, až tady budou Rusové? Jak to mám vědět? Zeptal se Jakub. Lepší nebo horší? Jakub si povzdychne. Hyenám na nádraží jsi pro dnešek šťastně unikl, když se osvědčí nápad s rozbitým rádiem, dokonce navždy, hned se musíš poohlédnout po jiné únikové cestě, neboť mezi vlastními čtyřmi stěnami roste nový trýznitel, milovaný, ale ten umí pokládat tolik otázek, jako máš vlasů na hlavě. (...) Lepší, samozřejmě, řekne Jakub. Ale jak lepší? Co bude jiné? Už nebudeme muset nosit hvězdy. Lina si bude moci obléci, co chce, a nikdo se na ulici nezeptá, kde nechala svou hvězdu. To je všechno? Ale ne. Budeš se moci do syta najíst... Kolik budu chtít? Kolik budeš chtít.*“¹⁸⁸ V této souvislosti vyvstane některým čtenářům možná na mysli rádio. Poslech nepřátelské stanice nebo vůbec zákaz takový přístroj vlastnit. To, co je v knize považováno za téměř nejdůležitější, tedy mít volný přístup k informacím, poslouchat, co člověk chce, svoboda, nebude umožněno, ani když přijdou Rusové.

8.2.5 Naděje a víra

Otázka dodávání ostatním naděje, zvláště ve chvílích, kdy člověk žije v extrémních podmínkách, je jedním z hlavních bodů celé knihy. Jakub lhář. Jakub opravdu lže. Ale nelže proto, aby z toho měl nějaký prospěch. Díky jeho lžím klesne v ghettu počet sebevražd, protože všichni věří, že pomoc už je na cestě. Zda je tato lež morální je sporné, přesto dodává ostatním naději na lepší budoucnost a činí jejich život snesitelným. Na druhou stranu je zde ale i naznačeno, že díky tomuto očekávání pomoci, nedojde v ghettu nikdy k žádnému povstání, ani k velkým a významným hrdinským činům. Všichni pouze pasivně očekávají svou záchranu a nikdo není ochoten zbytečně riskovat svůj život. To si autor nemůže ani s postupem času odpustit. Vzpoura proti utlačovatelům se nekonala, ale bylo to opravdu správné řešení? Z pozice jedince, který nakonec přežil asi ano.

Do děje je zakomponována pohádka, kterou Jakub vypráví Lině. Je o princezně, která byla velmi nemocná a žádný lékař ji nemohl pomoci. Až jednou se objevil mladý zahradník a zeptal se princezny, co jí schází. Ona chtěla mrak. Když dostane mrak,

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 118.

uzdraví se. Zahradník řekl: „To je jednoduché, řekni mi, z čeho takový mrak je, a jak je veliký, a já ti ho přinesu.“ Podle princezny jsou mraky z vatových klubek a jsou velké asi jako její polštář. A tak zahradník přinesl mrak z vatových klubek a princezna se uzdravila. Tento příběh není pouze obyčejnou pohádkou, ale tvoří paralelu k celé knize. Lidem v ghettu schází naděje a Jakub jim ji podvodem dodá. A lidé se uzdraví, začnou věřit a daří se jim lépe.

Naděje a víra jsou důležitou součástí lidského života a člověk by o ně neměl přijít. Paradoxem v tomto příběhu ale je, že místo vysvobození a očekávaného dobrého konce, se celé ghetto ocitne v transportu.

9 Závěr

Diplomová práce se zabývala srovnáním české a východoněmecké literatury v 60. letech 20. století. Na základě srovnání uměleckých tendencí během 50. a 60. let bylo zjištěno, že spisovatelé neměli zcela stejné kulturní podmínky a jejich tvorba se proto do jisté míry liší, a to nejen volbou témat, ale i formálními postupy, kterých ve svých dílech využívají.

K rozdílným vývojovým tendencím v literatuře těchto dvou států s totalitním režimem přispěla i skutečnost, že podmínky po skončení druhé světové války byly pro obě země rozdílné. Zatímco v Československu dochází po roce 1948 k mocenskému prosazování komunistické strany, která požaduje socialistický realismus jako jedinou možnou uměleckou předlohu tvorby, v Německu je nástup socialistického realismu opožděn. Německá demokratická republika byla vyhlášena 7. října 1949 a jejímu vzniku předcházely čtyři roky okupace. Prioritou v tomto státě bylo především zajištění chodu hospodářství. Země se potýkala s velkým množstvím imigrantů vyhnaných z pohraničních oblastí sousedních států, neměla dostatečné množství dělníků na opravu infrastruktury a všeobecně panoval zmatek v otázkách dalšího působení státu.

V kulturní oblasti docházelo k prvním náznakům utváření jakéhosi literárního programu už v roce 1945, kdy Walter Ulbricht vyslovil myšlenku, že se Němci musí nejprve vyrovnat s fašistickým smýšlením. Podle něj byla nejprve nutná převýchova německého obyvatelstva v antifašisticko-demokratickém duchu, a pak teprve mohl nastat plynulý přechod k odkazu Marxe a Engelse. Socialistický realismus jako oficiální směrnice pro literaturu byl požadován až v roce 1959 na první Bitterfeldské konferenci. Zatímco se ve východním Německu teprve formují literární požadavky, v Československu byly nejdůležitější kroky v kulturní oblasti učiněny již na přelomu let 40. a 50.

Dalším důvodem pomalejšího vývoje socialistické literatury je i nutnost čelit ve východním Německu západním vlivům, které pronikaly na toto území bez větších problémů až do roku 1961, kdy byla postavena Berlínská zeď. Nedostatek kvalitních spisovatelů v 60. letech je tedy zapříčiněn i daleko snažší možností emigrace.

Přes tento rozdílný vývoj se začátek 60. let 20. století vyznačuje velmi širokou spoluprací mezi oběma zeměmi nejen v hospodářské sféře, ale i v kultuře. Vznikaly důležité smlouvy a dohody specifikující další utváření této kooperace. Založení různých institucí podporovalo výměnu informací a vzájemnou součinnost v řešení nejrůznějších

politických úkolů. Po stavbě Berlínské zdi se východní Německo potýkalo s nedostatkem kvalitních umělců, a proto vytvořilo dobré podmínky pro hostování umělců z Československa. Na mezinárodním poli hájilo Československo zájmy NDR, jejíž představitelé se v této době obávali možného odchodu svých zástupců na západ.

K neshodám mezi oběma zeměmi začalo docházet od roku 1963, kdy se projevila diference v představě interpretace socialistické kultury mezi SED a KSČ. Československu byla vytýkána především nedostatečná kontrola kulturního dění a nedohlížení na prosazování stranické ideologie. Rozpory v představě o roli strany v těchto otázkách se projevily i v hodnocení průběhu Liblické konference konané v roce 1963. Tato událost neměla ani tak velký význam pro poznatky literární vědy, ale spíše zásadním způsobem ovlivnila vývoj československých a východoněmeckých vztahů. Odlišné postoje k otázce kulturní politiky vyšly ještě více najevo ihned po skončení konference. Došlo k ochladnutí spolupráce, což nebylo pouze z důvodu událostí 17. a 18. března 1963 v Liblicích, ale vyústily tak neshody, které se projevovaly již od začátku roku 1962. Situace se i nadále stále vyostřovala a docházelo k názorovým výměnám i mezi jednotlivými zástupci společných organizací.

Diskuse o kultu osobnosti, která byla vyvolána i na sjezdu československých spisovatelů v roce 1963, zavedla další příčinu kritice z východního Německa. Samotná SED odmítala i nadále kritická vypořádávání s následky kultu osobnosti a pozorovala situaci v ČSSR s nelibostí, neboť celé dění vnímala jako nebezpečný útok na nezpochybnitelnou úlohu strany ve státě.

V roce 1964 se konala V. plenární schůze SED, na které došlo mimo jiné k velké a otevřené kritice některých ideologických a kulturních jevů v Československu. To vyvolalo obrovskou nevoli z československé strany. KSČ nadále omezovala oficiální kontakty se SED a vzájemné vztahy byly narušeny. SED se nadále kriticky zajímala o situaci v ČSSR a sledovala i kulturní a vědecké kontakty se západním Německem, kterým nebyla nakloněna.

V letech 1965 až 1967 byla spolupráce mezi oběma zeměmi omezena na minimum, přesto se ale NDR neustále vměšovala do kulturní politiky v Československu. Po IV. sjezdu československých spisovatelů vyhodnotilo situaci samo kulturní oddělení SED s tím, že se třídnímu nepříteli podařilo zasáhnout jednu ze socialistických zemí. Další spolupráce a obnovení vzájemných vztahů byla možná až po potlačení Pražského jara, kdy na východoněmecké straně dochází k mírnému povolení režimu a v Československu naopak k „normalizaci“ poměrů.

Situace v kulturní politice se promítala i v rozdílnosti tvorby jednotlivých autorů této dekády. Zatímco v české literatuře představují šedesátá léta vrcholnou epochu druhé poloviny 20. století, německá literatura se daleko pomaleji odpoutává od předpisů socialistického realismu, neexperimentuje natolik s formou a volí méně palčivá témata. Z jednotlivých děl sice vyzařuje jistá kritika totalitního uspořádání, nicméně ve srovnání s českými knihami vyznívá opatrně a povrchně.

Přesto, že kulturní vývoj obou zemí probíhal poměrně rozdílně, můžeme v jednotlivých dílech tohoto období vystopovat určité shodné rysy, a to především v knihách vycházejících v druhé polovině této dekády. Otázkou pozice individua v socialistické společnosti se zabývala Christa Wolf v knize *Nachdenken über Christa T.* a Ludvík Vaculík v *Sekyře*. Oba autoři zvolili vypravěče z blízkého okruhu hlavního hrdiny, který se v 50. letech aktivně podílel na procesu prosazování komunistické strany a mohl by být označen za „nadšeného budovatele“. Vypravěči se snaží vyrovnat s minulostí tohoto člověka. Charakter osoby pak nastiňují jednak pomocí nejrůznějších pramenů, jako jsou například dopisy, záznamy či výsledky jejich práce, ale hlavně se je snaží charakterizovat nepřímo z jejich chování, společných zážitků, vzpomínek a událostí z dětství. Rozpor ale nalezneme ve způsobu, jakým se autor s těmito činy vyrovná. Zatímco Vaculík čtenáře nutí klást si otázku, do jaké míry je člověk zodpovědný za své činy a apeluje na svědomí, Christa Wolf vidí jednotlivce jako oběť celého systému, na jehož chod nemá větší vliv. Masa nemá odpovědnost, je obětí. Možná proto v celé knize nenalezneme sebeobviňující zmínky nebo snahu o polární rozlišení jednání jedince a zpochybnění jeho úlohy a individuální viny v celém procesu. Srovnáme-li *Sekyru* a *Nachdenken über Christa T.*, dojdeme k závěru, že Vaculík daleko více cílí na problematiku svědomí socialistického budovatele, zatímco Christa Wolf v budovatelích vidí oběti systému a doby, jejichž bezmocnost je omlouvána manipulativními zásahy do jejich hodnotového systému v raném věku, či tím, že jsou ženy mající přednostně plnit mateřské povinnosti a nemohoucí ovlivňovat mužský svět.

Velmi odvážným jevem východoněmecké literatury je na počátku 60. let Müllerův *Philoktet*, v němž je znázorněno uspořádání moci pod Odysseovou nadvládou. Totalitní diktaturu zasazenou do jiného historického kontextu než je 20. století zobrazuje i Jiří Šotola v *Tovaryšstvu Ježíšovu*. Společnou pro obě knihy je tedy nutnost alegoricky zpracovat téma nátlaku mocenských struktur na individuum. Hlavní hrdinové, páter Had a Neoptolemos, stojí před rozhodnutím buď uposlechnout rozkazy, které se jim vnitřně příčí, anebo se stát mocenským nástrojem při porobování ostatních.

Zatímco Neoptolemos na konci díla volí následování tyrana v podobě svého nadřízeného a stává se slepým sluhou Odyssea, páter Had se na sklonku svého života vzbouří a vzdává svého postavení. Přesto tento konec neznamena překonání diktatury, ale dává tušit daleko horším poměrům v podobě vlády Hadova nástupce, pátera Hampla, který bude plnit rozkazy ještě horlivěji. Obě díla tak vyjadřují skepsi možnosti nápravě soudobých poměrů a do budoucna nenabízejí východisko z koloběhu zaběhnutého řádu pomocí alternativní cesty.

V neposlední řadě bylo v diplomové práci zvoleno téma židovství a druhé světové války v dílech Můj známý Vili Feld a Jakob der Lügner Jurka Beckera. Jedním ze společných rysů těchto děl je polemika hrdinství a pozice jedince nacházejícího se v extrémní životní situaci, v níž čelí strachu o vlastní život. Ani jedno z těchto komparovaných děl nepopisuje velké hrdinské činy silných osobností, ale zabývá se obyčejnými lidmi, kteří svým jednáním zavdají příčinu být nějakým způsobem zviditelněni. Jakob se stane hrdinou čirou náhodou a proti své vůli, když není schopen vzít ostatním naději, kterou v nich živí. Zároveň je ale příčinou pasivního jednání druhých, kteří čekají na vysvobození a věří, že pomoc je na blízku. Neschopnost vzeprít se útlaku nebo alespoň pokusit se, byť marně, postavit tomuto utiskování je částečně zpracována i v povídce Arnošta Lustiga. Epizoda, v níž obyvatelé koncentračního tábora hrají se svými strážci fotbal, zpracovává vnitřní konflikt člověka, který se rozhoduje mezi přizpůsobením se poměrům a záchranou vlastního života, či volbou riskantního hrdinného jednání.

Společným rysem literárních děl obou zemí je konflikt jedince mezi jeho vnitřní svobodou a nutností čelit despotické nadvládě mocenských struktur. Do centra jednotlivých knih je postaven člověk, který se musí rozhodnout, jakým způsobem se vyrovná se svou rolí v totalitním režimu. Způsob zpracování se v jednotlivých zemích liší, což je zapříčiněno jednak rozdílnými kulturními a politickými podmínkami, a zároveň i nestejnorodými literárními vlivy odrážejících se ve volbě formálních postupů. Původní tvrzení, že literatura východoněmecké republiky do jisté míry kvalitou zaostává za literaturou československou, se ukázalo jako opodstatněné. Promítá se zde rozdílné formování podmínek tvorby i skutečnost, že na začátku 60. let Německou demokratickou republiku opustilo mnoho kvalitních autorů.

10 Seznam použité literatury

Sekundární literatura

- BAHR E. *Geschichte der deutschen Literatur vom Realismus bis zur Gegenwart*. Tübingen: A. Francke Verlag, 1998. 664 s.
- BAUER M. *Ideologie a paměť: literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany: H&K, 2003. 359 s.
- BEHN M. *DDR – Literatur in der Bundesrepublik Deutschland*. Meisenheim: Hain, 1977. 190 s.
- BERMANN M. *Interpretationen zum Roman in der DDR*. Stuttgart: Klett Verlag, 1980. 235 s.
- DRESCHER A. *Dokumentation zu Christa Wolf 'Nachdenken über Christa T.'* Hamburg, Zürich: Luchterhand, 1991. 217 s.
- EINHORN B. *Der Roman in der DDR 1949 – 1969*. Kronberg/Ts.: Scriptor-Verl., 1978. 543 s.
- EMERICH W. *Kleine Literaturgeschichte der DDR*. Berlin: Aufbau-Taschenbuch-Verl., 2000. 640 s.
- GOLDSTÜCKER E. (Vyd.) *Franz Kafka aus Prager Sicht*. Berlin: Voltaire, 1966. 305 s.
- HALLER- NEVERMANN, M., REWINKEL, D., *Franz Kafka: Visionär der Moderne*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2008, 166 s.
- HAMAN A. *Arnošt Lustig*. Jinočany: H&H , 1995. 103 s.
- HERBST A., STEPHAN G.-R., WINKLER J., *Die SED. Geschichte, Organisation, Politik: Ein Handbuch*. Berlin: Dietz, 1997. 1227 s.
- KNIPP W. *Zum Verhältniss von Individuum und Gesellschaft in ausgewählten Romanen der DDR Literatur*. Köln: Pahl-Rugenstein, 1980. 638 s.
- LEHÁR J. a kol. *Česká literatura od počátku k dnešku*. Praha: NLN, 2004. 1078 s.
- MUTH I. *Die DDR – Außenpolitik 1949-1972*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2000. 318 s.
- PFEIFER J. *Der deutsche Kriegsroman 1945 – 1960*. Königstein/Ts.: Scriptor, 1981. 241 s.
- PŘIBÁŇ M. *Z dějin českého myšlení o literatuře 3 (1958-1969), Antologie k Dějinám české literatury*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2003. 529 s.

SADLER H.-D. *Geschichte der Schönen Literatur in der DDR*. Freiburg: Rombach, 1972. 354 s.

SCHREGEL F.-H. *Die Romanliteratur der DDR*. Opladen: Westdtd. Verl., 1991. 367 s.

SCHWARZ W. *Brüderlich entzweit: die Beziehungen zwischen der DDR und der ČSSR 1961-1968*. München: Oldenburg, 2004. 376 s.

ZIMMERMANN H.-D. *Literaturbetrieb OST/WEST Die Spaltung der deutschen Literatur von 1948 bis 1998*. Berlin: Kohlhammer, 2000. 214 s.

ŽMEGAČ V. *Kleine Geschichte der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1993. 431 s.

AUTOR: KOL. *ČSSR – NDR socialistická spolupráce*. Praha: Panorama, 1978. 224 s.

Zipp- Česko-německé kulturní projekty, 1968/1989 *Kafka, světy života utopie moderny*. Zlín: agit druck, 2008. 67 s.

Primární literatura

BECKER J. *Jakob der Lügner*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2005. 283 s.

LUSTIG A. *Můj známý Vili Feld*. Praha: Mladá fronta, 1961. 118 s.

MÜLLER H. *Philoktet*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006. 146 s.

VACULÍK L. *Sekyra*. Praha: Československý spisovatel, 1966. 180 s.

WOLF CH. *Nachdenken über Christa T.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007. 219 s.

WOLFOVÁ CH. *Návraty ke Christě T.* Praha: Odeon, 1977. 230 s.

ŠOTOLA J. *Tovaryšstvo Ježíšovo*. Praha: Mladá fronta, 1969. 318 s.

Archivní materiály

Stiftung Archiv Parteien und massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin – SAPMO – BArch

Bestand DY 30/J IV 2/2	Arbeitsprotokolle des Politbüros der SED
Bestand DY 30/IV 2/20	Abt. Internationale Verbindungen des ZK der SED
Bestand DY 30/IV A 2/20	Abt. Internationale Verbindungen des ZK der SED
Bestand DY 30/J IV 2/2	Politbüro des ZK der SED
Bestand NY 4182	Nachlass Walter Ulbricht

Archív ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha (AMZV)
Teritoriální odbor tajný – TOT
- NDR/1960 – 1964
Teritoriální odbor obyčejný – TOO
- NDR/1960-1964

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin
Bestand MfAA (Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR)

Státní ústřední archiv, Praha – SÚA
Fond 02/1 Předsednictvo ÚV KSČ 1962-1966

Periodika

Literární noviny (1963).

Neues Deutschland (1962).

Plamen (1963).

Rudé právo (1964).

Rudé právo (1961).

Tvář (1965).

Konference

Konference Kafka a moc, 24. – 25. 10. 2008

Internetové odkazy

Neues Ökonomisches System [online]. 2009 [cit. 2009-04-02]. Dostupný z www:
<<http://www.dhm.de/lemo/html/teilung/KontinuitaetUndWandel/WirtschaftlicheEntwicklungenInOstUndWest/neuesOekonomischesSystemBody.html>>.

diplomová práce Vývoj parlamentu a parlamentarismu [online]. 2009 [cit. 17-03-2009].
Dostupný z www: <http://is.muni.cz/th/67524/pedf_m/Parlament_CR.pdf>.

NS RČS 1960-1964, tisk 42, část č. 2 [online]. 2008 [cit. 15-11-2008]. Dostupný z www: <http://www.psp.cz/eknih/1960ns/tisky/T0042_02.htm>.

Od lidově demokratického po socialistické Československo [online]. 2008 [cit 15-11-2008]. Dostupný z www: <<http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html>>.

K tajnému projevu Chruščova [online]. 2008 [cit. 12-12-2009]. Dostupný z www: <http://www.e-knihy.komunisti.sk/J_Karne_K_tajnemu_projevu_Chruscova.doc>.

Stalin a kult osobnosti [online]. 2009 [cit. 03-01-2009]. Dostupný z www: <http://www.sds.cz/docs/prectete/tisk/dia_stal.htm>.

Od lidově demokratického po socialistické Československo [online]. 2008[03-11-2008]. Dostupný z www: <<http://www.libri.cz/databaze/dejiny/text/t105.html>>.

Krásná trpká cesta [online]. 2008 [cit. 11-11-2008]. Dostupný z www: <<http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=033&clanek=030305>>.

Flucht aus der DDR: 1949 bis 1961 [online]. 2008 [cit. 20-10-2008], dostupný z www: <<http://www.wdr.de/tv/berlin61/glossar.phtml?glossarwort=ddr#text>>.

Projev na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů [online]. 2008 [cit. 02-11-2008]. Dostupný z www: <www.ludvikvaculik.cz>.

Sekyra [online]. 2009 [cit. 15-01-2009]. Dostupný z www: <<http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=35>>.

Vítězslav Macháček: 50 českých autorů posledních padesáti let [online]. 2008 [cit. 11-11-2008]. Dostupný z www: <<http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=35>>.

Roman im 20. Jh. [online]. 2009 [cit. 12-02-2009]. Dostupný z www:
<[http://www.idf.uni-
heidelberg.de/mitarbeiter/roesch/04_Lehre/SoSe_06/Rhd19nachdchritxt1.pdf](http://www.idf.uni-heidelberg.de/mitarbeiter/roesch/04_Lehre/SoSe_06/Rhd19nachdchritxt1.pdf)>.

Příloha 1

Použité úryvky textů v originále

Zwischen 1949 und 1961 flohen 2,7 Mio. Menschen aus der DDR, also 15% der ursprünglichen Bevölkerung. Besonders schmerzhaft für die ostdeutsche Regierung war, dass sich darunter viele Jugendliche und hochqualifizierte Fachkräfte befanden: Fast die Hälfte der Flüchtlinge war jünger als 25 Jahre, etwa 60 % waren Erwerbstätige. Hier wiederum machte die Berufsgruppe "Industrie und Handwerk" ein Drittel aus, daneben waren es vor allem Ärzte und Lehrer, die der DDR den Rücken kehrten. Sie fehlten nun beim Aufbau des Sozialismus. (DP, s. 29).

(...) wenn Genosse Novotný Tendenzen des Bürokratismus, der Schwerfälligkeit und des Ressortgeistes in der bisherigen Tätigkeit des Ministersrates kritisiert, so zeigt dies, dass das Zentralkomitee nicht nur die unbefriedigende Lage bei der Verwirklichungen der Beschlüsse des XII. Parteitags analysiert, sondern energisch an die Überwindung der Mängel herangeht ...Unsere Partei, die SED, hat entscheidende Schritte getan, die Leitung von Partei, Wirtschaft und Staat zu vervollkommen ...
(DP, s. 34).

Die Schriftsteller müssten künftig in ihrer Tätigkeit „das Neue in der DDR schöpferisch darstellen“ und sich an der Propagierung der sozialistischen Errungenschaften intensiv beteiligen.
(DP, s. 13)

Seit dem Parteitag fanden zahlreiche Aussprachen statt (...). Aber einige Genossen, die seit Mai 1962 mehr oder weniger offen gegen die Politik und Kunstpolitik der Partei auftraten, suchen jetzt einer klaren Stellungnahme auszuweichen (Hermlin, Seghers) oder hüllen sich in Schweigen (Hauser). Sie erklären, es handle sich um Missverständnisse oder „Nuancen“, während es in Wirklichkeit um prinzipielle Meinungsverschiedenheiten geht, die Grundfragen der Politik und Kulturpolitik der Partei betreffen. Die falschen Auffassungen von Hermlin, Hacks, Kunert, Hauser u.a. wurden vom Parteitag einmütig zurückgewiesen.
(DP s. 14).

in Übereinstimmung mit westdeutschen großbourgeois Kreisen die Illusion über eine Vereinigung von Kapitalismus und Sozialismus, über einen dritten Weg, gefördert zu haben. (DP, s. 14).

Die Kulturabteilung des ZK SED kam zu dem Schluss, dass verschiedenen herausragenden Vertretern der Länder des sozialistischen Lagers und bedeutenden kommunistischen onalen Organisationen tätig sind, wie z. B. Ilja Erenburg, Luis Aragon, Ernst Fischer, Stephan Hermlin etc., falsche Anschauungen über Fragen der Kunst, der Ausnutzung einiger formalistischer Richtungen für den sozialistischen Realismus und die Neigung zur ideologischen Koexistenz gemeinsam sind. Diese Künstler übertragen dann (...) hauptsächlich in die Länder der sozialistischen Lagers auf übrigens Schriftsteller und Künstler ihre Gedanken, vor allem auf die jungen, wobei die den Kampf gegen die Überreste des Personenkults ausnutzen. (DP, s. 15).

Es muss demokratisch aussehen, aber wir müssen alles in der Hand haben. (DP, s. 9).

Die Arbeiterklasse Deutschland ist verseucht durch den preussischen Militarismus, durch den Imperialismus, durch die Rassentheorien... Nachemdie Leute zwölf Jahre mit faschistischen Theorien gefüttert wrden sind, müssen sie erst zu normalen Menschen gemacht werden, sie müssen erst normal denken lernen. (DP, s. 10).

Es ist notwendig, dass man die Jugendlichen erst einmal etwas über die Rolle des prussischen Militarismus und über die Lügen der Nazis erzählt. Dann muss man anfangen, sie mit deutscher Literatur, mit Heine, Goethe, Schiller usw. vertraut zu machen. Nicht mit Marx und Engels anfangen! Das werden sie nicht verstehen. Aus ihre Kopf muss erst die Ideologie des Nazismus raus... (DP, s. 10).

Sandler, Geschichte der schönen Literatur in der DDR

Die Disproportion leuchte sofort ein, wenn man drei Schriftstellergenerationen aus der DDR und anderen sozialistischen Länder vergleicht. Betrachtet man Autoren, die bis 1900 geboren wurden, muss man an erster Stelle Brecht, Becher, Arnold Zweig, Anna Seghers, Renn und Bredel nennen. Man kann von ihnen bei besten Willen nicht behaupten, dass sie in der DDR eine gleich wegweisende Rolle spielten, wie sie Ehrenburg, Pasternak, Paustowskij, Déry, Hay, Iwaczekiewicz oder Andrić bei der Exemption ihrer Literatur zuviel. Von den Autoren, die bis 1920 geboren wurden, sind vor allem Huchel, Arendt, Uhse, Eduard Claudius, Hermlin, Stefan Heym, Matusche, Bobrowski oder Djacenko zu nennen. Verglichen mit Vera Panowa, Viktor Nekrassow, Solschenizyn, Sinjawschik, Andrzejewski, Brandys und Djilas, dem Erzähler, ist, wie sie schreiben, Stückwerk, Marginalie, Elegie. Desgleichen die Jüngeren, Ohne Kunze, Jentzsch und Kirsten, Pfeifer, Christa Wolf, und de Bruyn zu despektieren: an die Eruptionen von Kasakow, Solouchin, Bykov, Nagibin, Hlasko, Mrozek, Havel, Kundera oder Bulatović reichen auch ihre Werke nicht.

(DP, s. 10).

Nachdenken über Christa T.

Diesen Schluss – wie mag sie ihn gewünscht haben. Wie stimmen wir im Innersten überein mit allen, die solche Schlüsse, je weniger sie stattfinden, um so heftiger begehren. – In Wirklichkeit passierte das Wahrscheinlichere: Ihr Direktor ließ sie rufen.

(DP, s. 52).

„Sie war, wird sie sagen, anders als andere. Aber das weißt du ja. Von Einordnung hat sie nicht viel gehalten. Gleichmäßig gearbeitet hat sie nie – sie konnte es nicht.

(DP, s. 52).

Da ich auf einmal bemerkte, was andere – vielleicht – an ihr übersehen haben, ihre Chücternheit zum Beispiel, muss ich mich natürlich fragen, was ich an ihr niemals gesehen haben mag und niemals werde sehen können, weil meine Augen nicht darauf eingestellt sind. (DP, s. 53).

Da ich am Leben bin und sie nicht, kann ich bestimmen, worüber gesprochen wird, worüber nicht.

(DP, s. 53).

Noch dreizehn Jahre. Vier Wohnorte. Zwei Berufe. Ein Mann, drei Kinder. Eine Reise. Krankheiten, Landschaften. Ein paar Menschen bleiben, ein paar kommen hinzu. Dafür reicht die Zeit. Was ihr fehlte, war Zeit. Wie aber könnte man das mit Gewissheit sagen?

(DP, s. 53).

Ja, dies war wohl der Umschlagspunkt, von da an ging es rasend bergab, Günter hatte seine große Gelegenheit, und er ergriff sie. Wir alle haben ihn stürzen sehen, und er selbst, während er für die Tragödie in der modernen Liebe stritt, während er seine Schüler bis zum Unglauben verwirrte und Frau Mrosow bis zum Zittern empörte, er sah selbst auch, wie er fiel und er versuchte nicht umzukehren. (...) Günter aber würde nicht als Günter abgeurteilt werden, sondern als Beispiel, wohin ein Mensch gerät, der dem Subjektivismus verfällt.

(DP, s. 54).

Nicht nur nichts Fremdes in uns aufnehmen – und was alles erklärten wir für fremd! -, auch im eigenen Innern nichts Fremdes aufkommen lassen, und wenn es schon aufkam – ein Zweifel, ein Verdacht, Beobachtungen, Fragen -, dann doch nichts davon anmerken lassen. Weniger aus Angst, obwohl viele auch ängstlich waren, als aus Unsicherheit. (...) Sie hat, jetzt spreche ich von Christa T., nichts inniger herbeigewünscht als unsere Welt, und sie hat genau die Art Phantasie gehabt, die man braucht, sie wirklich zu erfassen – denn was man auch sagen mag, mir graut vor der neuen Welt der Phantasienlosen.

(DP, s. 54).

.

Sie schildern, sagte sie, in glühenden Farben, was Sie als Mitglied des Jugendverbandes für die Gesellschaft tun können. Aber Sie sind, soviel ich weiß, überhaupt nicht Mitglied.

(DP, s. 55).

Oder denkst du, dass sie an dieser Krankheit gestorben ist?

(DP, s. 56).

Wie soll der sich noch nach Krischan umdrehen, Krischan in ihren kurzen Hosen und der Windbluse, Krischan als einziges Mädchen in der Jugendshorde, Krischan, den anderen Langhaarigen stolu entgegengetretend: Mäkens spellen nicht mit!

(DP, s. 57)

Ich wich ihrem fragenden Blick aus und wünschte, was ich nicht wünschen durfte: Ich stünde nicht hier, nicht in dieser Reihe; er, Horst Binder, würde nicht vom Bannführer belobigt dafür, dass er seinen Vater, einen Eisenbahner, wegen Abhörens feindlicher Sender angezeigt hatte. (DP, s. 57).

Sie verbrannte ihre alten Tagebücher, da gingen die Schwüre in Rauch auf und die Begeisterungen, deren man sich nun schämte, die Sprüche und Lieder.

(DP, s. 58)

Philoktet

Damen und Herren, aus der heutigen Zeit führt unser Spiel in die Vergangenheit, als noch der Mensch des Menschen Todfeind war. Das Schlachten gewöhnlich, dal Leben eine Gefahr. Und dass wirs gleich gestehen: es ist fatal. Was wir hier zeigen, hat keine Moral. Fürs Leben können Sie bei uns nichts lernen. Wer passen will, der kann sich jetzt entfernen. Sie sind gewarnt.

(DP, s. 72).

So weit wir sind gegangen in der Sache, im Netz aus eigenem und aus fremden Schritt. Dass uns kein Weg herausgeht als der Weitre.

(DP, s. 72).

In diesem Handel bist du nicht der erste, der was er nicht will tut. Wir tatens vor dir.

(DP, s. 72).

Wenn du noch ein Schritt gehst nagl ich dich mit deinem eignen Speer an diese Insel.
Und Herakles erscheint dir nicht wie dem, den der beraubte Gott an sein Gebirg schlug
zu dauernden Gesellschaft seinen Vögeln. Nicht von der Art die nachwächst ist dein
Fleisch. Dich werden ganz von stein die Geier pflücken.

(DP, s. 72).

Und kürger war dein Vater als sein Sohn, er wusste gut, dass wir, den Blick im Staub die
Steine zählten unsern Tod für ihn.

(DP, s. 72).

Vor Troja werd ich dir die Lüge sagen mit der du deine Hände waschen konntest.

(DP, s. 73)

Zum Helfer bin hier, zum Lügner nicht.

(DP, s. 73).

Ists Scham, was deine Backen rot macht, Sieger? Du brauchst dich deiner Arbeit nicht
zu schämen, chlau war das Netz geknüpft, ich sah kein bessres und fleißig ging der
Köder in der Pflicht. Dein Lehrer in Betrug, Betrüger vorher dir auch, Berauber, der
dich rauben lehrte, Mein – Feind – und – deiner wird mit Lob nicht karg sein.

(DP, s. 73).

Neoptolemos: Aus faulem Grund wächst wohl ein Gutes nicht. Odysseus: Eins ist der
Grund, ein andres ist der Baum. Neoptolemos: Den Baum nach seiner Wurzel fragt der
Sturm. Odysseus: Den Wald nicht fragt er. Neoptolemos: Den das Feuer frisst.

(DP, s. 73).

Ich war die Wunde, ich das Fleisch, das schrie.

(DP, s. 74).

Gebt mir ein Schwert,ein Beil, ein Eisen. Haut mir die Beine ab mit einem Eisen, dass
dienicht gegen meinen Willen mit euch gehn. Reißt mir den Kopf vom Leib, dass meine
Augen nicht nachgehn euch und euerm gehnden Segel, dass meine Stimme nicht, lauter
als Brandung zum strandeuch folgt und eurem Schiff aufs Meer.

(DP, s. 75).

Feind meiner Feinde lehr mich deine Freuden. O Wonne des Getretten. Noch ein Fußschritt. O Lust ein Staub zu sein unter der Sohle die meinesgleichen in den Staub trat vor mir.

(DP, s. 75).

Jakob der Lügner

Mach die Augen auf, Nathan Rosenblatt, hör auf zu streiten, Piwowa, die russen sind unterwegs, begreift ihr nicht, zwanzig Kilometer von Bezanika! Doch Rosenblattbetet weiter, Piwowa liegt mit den Füßen zum Fenster, mögen sie liegen und streiten und beten und tot sein, Jakob ist zu Hause, und die Russen sollen sich beeilen.

(DP, s. 85).

Ich könnte natürlich antworten, ich bin kein Erklärer, ich erzähle eine Geschichte, die ich selbst nicht verstehe. Ich könnte sagen, ich weiß von Zeugen, dass Kirschbaum in das Auto gestiegen ist, ich habe in Erfahrung gebracht, dass er am Ende der Fahrt tot war, das Stück dazwischen kann sich nur so oder ähnlich zugetragen haben, anders ist es nicht vorstellbar. (DP, s. 85).

Also zuerst ein Ende, das sich nie ergeben hat. Kowalski darf Auferstehung feiern. Fensterkreuz und Schnur werden von ihm keines Blickes gewürdigt, denn Jakob verzichtet auf das Geständnis.

(DP, s. 86).

Und das ungefähr wäre mein Ende.

(DP, s. 86).

Hast du wenigstens gut geschissen?

(DP, s. 87).

Ich sage, mit Ehrfurcht habe ich inzwischen von Warschau und Buchenwald gelesen, eine andere Welt, doch vergleichbar. Ich habe viel über Heldentum gelesen, wahrscheinlich zuviel, der sinnlose Neid hat mich gepackt, aber das braucht mir keiner

zu glauben. Jedenfalls haben wir bis zur letzten Sekunde stillgehalten, und ich kann nichts mehr daran ändern. (...) Es hat dort, wo ich war, keinen Widerstand gegeben.

(DP, s. 88).

Wenn der Strom nicht zum Radio kommt, dann muss das Radio eben zum Strom.

(DP, s. 88).

Um die Riesen reißt man sich, aber die lassen nicht um sich handeln, die tragen lieber zusammen. Kommt mir nicht und redet von Kameradschaft und ähnlichen Zeug, wer so redet, versteht nichts von hier, aber auch gar nichts. Ich selbst gehöre nicht zu den Riesen, ich habe verwünscht und gehasst wie die Pest, wenn ich mit einem Burschen wie mir schleppen musste. Aber wenn ich einer von ihnen gewesen wäre, hätte ich genauso gemacht, ganz genauso und nicht anders.

(DP, s. 89).

Wollen wir wetten, dass ich es finde? Sie geht zum offenen Angriff über, soll sie lieber suchen als Fragen stellen, das nächste Radio, das sie findet, wird Jakob ihr nicht wieder ausreden.

(DP, s. 90).

Wohin? Das weiß ich nicht so genau. Weit oder nah? Ich glaube, ziemlich weit. So weit wie nach Amerika? Nein. Und wie nach China? Auch nicht. Und so weit wie nach Afrika? Jakob weiß aus Erfahrung, dass sie fähig ist, solch ein Spiel über Stunden fortzusetzen, darum sagt er: Ja, ungefähr so weit wie nach Afrika. (...) Lina rennt hinaus, Jakob hört ihre lustige Stimme auf dem Flur und die Treppe hinauf: Wir verreisen! Wir verreisen...

(DP, s. 90).

Wie wird es denn sein, wenn die Ruskis hier sind? Woher soll ich das wissen? Sagt Jakob. Besser oder schlechter? Jakob ist nach Stöhnen. Den Hyänen auf dem Bahnhof bist du für heute glücklich entronnen, wenn der Einfall mit dem entzweigegangenen Radio sich bewährt, sogar für immer, doch schon musst du dich nach einem anderen Fluchtweg umsehen, denn in den eigenen vier Wänden wächst ein neuer Quälgeist, ein geliebter zwar, aber er kann Fragen stellen, soviel Haare hast du nicht auf dem Kopf.

(...) Wird es besser oder schlechter? Besser natürlich, sagt Jakob. Aber wie besser? Was wird dann anders? Wir werden keine Sterne mehr tragen müssen. Lina kann sich anziehen, was sie möchte, und niemand wird sie auf der Straße fragen, wo sie ihren Stern gelassen hat. Das ist alles? Aber nein. Du wirst satt zu essen kriegen... Soviel ich will? Soviel du willst.

(DP, s. 91).

Příloha 2

Heiner Müller

Jurek Becker

Ludvík Vaculík

Jiří Šotola

Arnošt Lustig

Christa Wolf

Antonín Novotný, prezident ČSSR

Walter Ulbricht, generální tajemník SED

Die politische Dimension Kafkas

Konferenz in Liblice untersucht Auswirkungen von Kafkas Werk auf die Politik

Von Rike Günther

Der Prager Frühling begann 1963. Jedenfalls kann eine Konferenz auf Schloss Liblice bei Prag als Ausgangspunkt der Revolte gelten. Sie widmete sich einem längst verstorbenen und in der tschechischen Gesellschaft größtenteils in Vergessenheit geratenen Schriftsteller: Franz Kafka. Eine aktuelle Konferenz versuchte am vergangenen Wochenende, die Auswirkungen der damaligen Versammlung auf den Prager Frühling sowie auf den Fall des Eisernen Vorhangs 1989 auszuloten. Unter dem Titel „Kafka und die Macht“ diskutierten Literaturwissenschaftler und Historiker am 24. und 25. Oktober auf Schloss Liblice aus aktueller Perspektive die Macht von Kafkas Literatur und ihre Auswirkungen auf die Gesellschaft. Das Symposium wurde vom Prager Institut für Zeitgeschichte und dem Heidelberger Institut für Textkritik initiiert.

In den USA und Westeuropa stieg Franz Kafka nach 1945 zu einem der bedeutendsten und meistgelesenen Autoren der Moderne auf, doch in den sozialistischen Staaten Ost- und Mitteleuropas war sein Werk bis in die späten 1950er Jahre verpönt und weitgehend unbekannt. Mit Kafkas Werk verband man Modernismus, Dekadenz und Pessimismus – Eigenschaften also, denen die Parteideologen eine scharfe Absage erteilten. Am 27. und 28. Mai 1963, Kafkas achtzigstem Geburtstag, diskutierten internationale Wissenschaftler in Liblice über sein Werk und trugen damit dazu bei, dass ein Stein ins Rollen kam, der in den darauffolgenden fünf Jahren zur Lawine werden sollte. Der Prager Frühling war nicht zuletzt die Konsequenz eines Nachdenkens über Literatur, die nicht in die starren Schemata des sozialistischen Realismus passte. Kafkas Literatur entlarvte die Machthaber als Unterdrücker jeglichen Individualismus – wie es auch die machthabenden Kommunisten waren. Die historische Konferenz in Liblice

An der Kafka-Konferenz im Mai 1963 nahm auch die deutschsprachige Prager Schriftstellerin Lenka Reinerová (2.v.l.) teil.

leitete den entscheidenden Umschwung in der öffentlichen Anerkennung Kafkas ein. Alexej Kusák, Teilnehmer beider Konferenzen, las bei der diesjährigen Konferenz aus einem damals an ihn gerichteten Brief vor: „Ich fuhr durch das ganze Land, auf der Suche nach einer Ausgabe von Kafkas ‚Prozess‘. Jeder Buchhändler erzählte mir das Gleiche: ‚Davon hatten wir nur zehn Exemplare. Die waren innerhalb von fünf Minuten vergriffen.‘ Bitte, bitte, lieber Freund, sag mir, wo ich noch ein Exemplar bekommen kann.“ Die literaturwissenschaftlichen Ergebnisse, die Liblice gebracht hat, wirken aus heutiger Sicht bescheiden. Wichtiger aber erscheint die Enttabuisierung Kafkas in der so-

zialistischen Welt, die von der Konferenz ausging. „Kafka schildert die Unsicherheit und die Gnadenlosigkeit, die für die Bewohner des Ostblocks zur alltäglichen Realität geworden ist. Nehmen sie den berühmten ersten Satz aus ‚Der Prozess‘: ‚Jemand musste Josef K. verleumdet haben, denn ohne dass er etwas Böses getan hätte, wurde er eines Morgens verhaftet.‘ Dies ist für viele tschechische Intellektuelle Wirklichkeit geworden,“ so die Schriftstellerin Alena Wagnerová auf der Konferenz am vergangenen Wochenende. Auch heute noch, nachdem sich die Forderung nach einem menschlichen Sozialismus erübrigt hat, stellt das literarische Werk Kafkas die Machthaber ebenso wie die Werte unserer modernen

Gesellschaft in Frage. Damit habe nichts an seiner Strahlkraft und politischer Wirkung verloren, waren sich die Teilnehmer der diesjährigen Konferenz einig. Der direkte Einfluss Kafkas auf die Prager Frühling ist aber nur schwer nachzuvollziehen. Roland Reuß vom Heidelberger Institut für Textkritik fasste zusammen: „Wie stark die Person Kafkas in der Forderung nach einem Sozialismus menschlichem Antlitz verwoben ist, als Katalysator des Prager Frühling trachtet wurde, macht der Augenbericht von Heinrich Böll bei der über den Einmarsch der sowjetischen Truppen in Prag am 21. August 1968 berichtet: ‚Vor Kafkas Gehäus stand ein Panzer, das Rohr der Kafka-Büste gerichtet.‘“

Liblická konference 1963, Prager Zeitung, 30. říjen 2008

VI. Parteitag der SED 1963